

ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ: Ο 5ος ΑΙΩΝΑΣ

(αντίστοιχα κεφάλαια στο έργο του *H.D.F. KITTO*
«ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»)

Κατά τη διάρκεια του 6ου αι. έλαβαν χώρα στην Ασία γεγονότα τα οποία επρόκειτο να επηρεάσουν άμεσα τους Έλληνες. Στα 560 το βασίλειο της Λυδίας, στα δυτικά της Μικράς Ασίας, γνώρισε έναν μονάρχη του οποίου το όνομα είναι ακόμα γνωστό, τον μυθικό Κροίσο. Αυτός κατάφερε να υποτάξει τις ελληνικές πόλεις στην Ιωνία· αλλά ο Κροίσος ήταν ένας πολιτισμένος άνθρωπος και κάτι σαν φιλέλληνας, και η κυριαρχία του δεν αποτελούσε συμφορά. Του αρκούσε να ελέγχει τις πόλεις μέσω Ελλήνων τυράννων φιλικά προσκείμενων σε αυτόν.

Την ίδια περίπου περίοδο ένας Πέρσης ανέβηκε στον θρόνο του βασιλείου της Μηδίας, ακόμη πιο ανατολικά. Αυτός ήταν ο Κύρος ο Μέγας, ο οποίος, βασιλεύοντας στα βόρεια της Μεσοποταμίας, κατέλαβε τη Βαβυλωνία, η οποία τότε κυβερνιόταν από τον γιο μιας άλλης γνωστής μορφής, του «Ναβουχοδονόσορα, του βασιλιά των Ιουδαίων». Αρχικά όμως ασχολήθηκε με τη δυτική γείτονά του, τη Λυδία. Αυτές οι δύο δυνάμεις είχαν ήδη βρεθεί σε πόλεμο από την εποχή των προκατόχων του Κύρου και του Κροίσου, έναν πόλεμο ο οποίος είχε σταματήσει με μια ολική έκλειψη ηλίου· τα στρατεύματα, μαθαίνουμε, συγκλονίστηκαν τόσο πολύ από αυτήν, ώστε αρνήθηκαν να συνεχίσουν τη μάχη. Αυτή ήταν η έκλειψη που προβλέφτηκε από τον Θαλή τον Μιλήσιο*. Ο δεύτερος πόλεμος ξεκίνησε από τον Κροίσο. Συμβουλευτήκε το μαντείο των Δελφών, για το οποίο έτρεφε τη μεγαλύτερη εκτίμηση (έτσι έλεγαν οι Έλληνες), και αυτό τού είπε πως αν περάσει τον ποταμό Άλυ, το σύνορο ανάμεσα σε αυτόν και τον Κύρο, θα κατέστρεφε μια ισχυρή αυτοκρατορία. Δυστυχώς, αυτή ήταν η δική του. Ο ανόητος άνθρωπος είχε ξεχάσει να ρωτήσει ποια αυτοκρατορία θα κατέστρεφε*. Αυτό έφερε την περσική δύναμη μέχρι το Αιγαίο, το 548 π.Χ.

Η αφήγηση του Ηρόδοτου γι' αυτά τα γεγονότα είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κομμάτια του ενδιαφέροντος έργου του. Είναι χαρακτηριστικό το ότι η πρώτη ιστορία της Μεσοποταμίας επρόκειτο να γραφτεί από έναν Έλληνα. Η ιστορία αυτή είναι διανθισμένη με θαυμαστές ιστορίες. Υπάρχει η ιστορία —πολύ εκτεταμένη για να ειπωθεί εδώ— της γέννησης του Κύρου. Εν συντομία, είναι η κοινή ιστορία του θαυμαστού παιδιού που προφητεύεται ότι θα γεννηθεί και θα κάνει διάφορα κατορθώματα. Κάποιος προσπαθεί να εμποδίσει τη γέννηση ή να σκοτώσει το παιδί. Η προσπάθεια αποτυγχάνει και η προφητεία κατ' αρχάς εκπληρώνεται. Μια ελληνική μορφή της ιστορίας αυτής είναι ο μύθος του Οιδίποδα, και είναι ενδιαφέρον να συγκρίνουμε την ιστορία του Κύρου που αφηγείται ο Ηρόδοτος με τον Οιδίποδα τύραννο που συνέθεσε ο φίλος του, ο Σοφοκλής— κατ' ουσίαν πρόκειται για την ίδια ιστορία, αλλά ο Σοφοκλής τής έδωσε ένα ατέλειωτα σημαντικότερο νόημα.

Έπειτα υπάρχει η ιστορία της συνάντησης μεταξύ Κροίσου και Σόλωνα, για την οποία πρέπει να βρούμε χώρο, καθώς ρίχνει τόσο φως στον ελληνικό τρόπο σκέψης. Ο Σόλων στα ταξίδια του φιλοξενήθηκε βασιλικά από τον Κροίσο, ο οποίος τού έδειξε τον τεράστιο πλούτο των θησαυροφυλακίων του. (Η ιστορική ακρίβεια επισημαίνει πως ο Σόλων τότε είχε ήδη πεθάνει πριν από κάποια χρόνια.) Ο Κροίσος είπε: «Σόλων, γνωρίζω τη φήμη σου ως φιλοσόφου και γνωρίζω πως έχεις ταξιδέψει μακριά και έχεις δει πολλά. Πες μου, ποιος είναι

* Βλ. πιο κάτω, σελ. 251.

* Εικάζεται πως η πολιτική του μαντείου ήταν να εμπλέξει τον Κροίσο και τον Κύρο σε έναν μακροχρόνιο πόλεμο, προς όφελος της Ελλάδας.

ο πιο ευτυχισμένος άνθρωπος που έχεις ποτέ γνωρίσει;» Αυτό το ρώτησε, λέει ο Ηρόδοτος, έχοντας στο μυαλό του πως ο ίδιος ήταν ο πιο ευτυχισμένος άνθρωπος. Αλλά ο Σόλων χωρίς δισταγμό τού είπε πως ήταν ο Τέλλος ο Αθηναίος· γιατί ο Τέλλος έζησε σε μια ευνομούμενη πόλη, είχε γιους που ήταν γενναίοι και ενάρετοι, γνώρισε τη γέννηση υγιών εγγονιών κι έπειτα, μετά από μια ζωή ευτυχισμένη όσο η φύση του ανθρώπου το επιτρέπει, πέθανε πολεμώντας γενναία για την Αθήνα εναντίον της Ελευσίνας και θάφτηκε με ξεχωριστές τιμές και όλοι τον θυμούνται με ευγνωμοσύνη.

Ο Κροίσος έπειτα ρώτησε ποιος έρχεται δεύτερος σε ευτυχία, ελπίζοντας να τον αναφέρει στη δεύτερη θέση. «Ο Κλέοβις και ο Βίτων από το Άργος», απάντησε ο Σόλων. Αυτοί ήταν δυο νέοι με αρκετή περιουσία· και οι δύο κέρδισαν νίκες στους Αγώνες· και ο θάνατός τους ήταν αξιοσημείωτος. Η μητέρα τους έπρεπε να μεταβεί στον ναό της Ήρας, πέντε μίλια μακριά, για κάποια γιορτή. Καθώς το βόδια δεν γύρισαν αρκετά νωρίς από το λιβάδι, οδήγησαν οι ίδιοι την άμαξα. Στη γιορτή όλοι επευφήμησαν τη δύναμη των νέων και συγχάρηκαν τη μητέρα τους. Κι εκείνη, σε μια μέθη ευτυχίας, προσευχήθηκε στη θεά να χαρίσει στους γιους της τη μεγαλύτερη ευλογία που μπορεί να λάβει ένας άνθρωπος· και η προσευχή της εισακούστηκε· γιατί μετά τη θυσία και το γεύμα οι δύο νέοι κοιμήθηκαν μέσα στον ίδιο τον ναό και δεν ξύπνησαν ποτέ.

Ο Κροίσος ενοχλήθηκε επειδή ο Σόλων τον θεωρούσε λιγότερο ευτυχισμένο από απλούς πολίτες, αλλά ο Σόλων επισήμανε πως ένας άνθρωπος ζει πολλές μέρες και κάθε μέρα φέρνει κάτι διαφορετικό· γι' αυτό, *μηδένα πρό τοῦ τέλους μακάριζε*. Ποτέ δεν είσαι βέβαιος.

Αλλά η ιστορία δεν τελειώνει εδώ. Χρόνια αργότερα ο Κροίσος, προς έκπληξη όλων, νικήθηκε από τον Κύρο και πιάστηκε αιχμάλωτος. Ο Κύρος τον έδεσε και τον έβαλε πάνω σε έναν σωρό από ξύλα για να καεί ζωντανός, είτε (λέει ο Ηρόδοτος) για να εκπληρώσει κάποιο τάμα, είτε ως θυσία για τη νίκη, είτε για να δει αν κάποιος θεός θα έσωζε έναν τόσο θρησκευόμενο άνθρωπο όσο ο Κροίσος. Η φωτιά άναψε και ο Κροίσος, φέρνοντας στον νου του τα λόγια του Σόλωνα, αναστέναξε δυνατά και φώναξε το όνομά του τρεις φορές. Τον ρώτησαν γιατί, και τότε ο Κροίσος τούς είπε. Κατόπιν, ο Κύρος μετάνιωσε, και είναι ενδιαφέρον να δούμε γιατί αυτή η καθαρά ελληνική ιστορία τον παρουσιάζει να μετανιώνει. Όχι από κανέναν ηθικό ενδοιασμό· δεν συνειδητοποιεί πως είναι φριχτά σκληρός. Αναλογίζεται πως, όντας και ο ίδιος άνθρωπος, πρόκειται να κάψει έναν άλλον άνθρωπο ζωντανό, έναν ο οποίος ήταν εξίσου ευτυχισμένος με αυτόν. Στην πραγματικότητα, ακολουθεί το ελληνικό ρητό γνώθι σαυτόν, το οποίο σημαίνει «θυμήσου τι είσαι», ένας άνθρωπος που υπόκειται στις μεταβολές και στους περιορισμούς των θνητών. Γι' αυτό, λέει ο Ηρόδοτος, φοβούμενος την ανταπόδοση και αναλογιζόμενος πως τίποτα το ανθρώπινο δεν είναι σταθερό, διέταξε να σβηστεί η πυρά. Αλλά αυτό ήταν πλέον αδύνατο. Γι' αυτό ο Κροίσος επικαλέστηκε τον Απόλλωνα να τον σώσει, αν οι πλούσιες προσφορές που είχε κάνει τού είχαν εξασφαλίσει οποιαδήποτε συμπάθεια εκ μέρους του θεού. Τότε μαζεύτηκαν σύννεφα στον καθαρό ουρανό και έπεσε καταρρακτώδης βροχή και η φωτιά έσβησε. Μετά από αυτό ο Κροίσος και ο Κύρος έγιναν φίλοι, και ο Κροίσος έδωσε στον Κύρο μερικές έξυπνες συμβουλές για το πώς να κυβερνήσει τους Λυδούς. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Ηρόδοτος πίστευε πως έπρεπε να γράφεται η ιστορία.

Το 499 συνέβη ένα γεγονός που καθόρισε τη μορφή του νέου αιώνα· οι ιωνικές πόλεις επαναστάτησαν κατά του Πέρση βασιλιά Δαρείου. Ο Ηρόδοτος και πάλι δράττεται της ευκαιρίας. Λέει πώς ο Αρισταγόρας, ο τύραννος της Μιλήτου, πήγε στον Κλεομένη, τον βασιλιά της Σπάρτης, να ζητήσει βοήθεια. Ο Αρισταγόρας περιέγραψε με λεπτομέρειες τις φυλές της Ασίας που υπάγονταν στην Περσία, όλες απίστευτα πλούσιες, οι περισσότερες απειροπόλεμες και εύκολη λεία για τους Σπαρτιάτες. Για να ενισχύσει το επιχείρημά του, «έφερε μαζί του, έτσι λένε οι Σπαρτιάτες, έναν μπρούτζινο πίνακα πάνω στον οποίο ήταν χαραγμένη η περιφέρεια ολόκληρης της γης, ολόκληρη η θάλασσα και όλα τα ποτάμια» (στην

πραγματικότητα ο πρώτος χάρτης για τον οποίο έχουμε μαρτυρία). Συμπερασματικά, συνέκρινε τη φτώχεια της ζωής στην Ελλάδα με την άνεση της Ασίας. Ο Κλεομένης τού υποσχέθηκε απάντηση σε τρεις μέρες. Την τρίτη ημέρα ο Κλεομένης τον ρώτησε πόσο μακριά είναι από την ακτή της Ιωνίας μέχρι την πόλη του βασιλιά. Αλλά ο Αρισταγόρας, ενώ ήταν πονηρός σε όλα τ' άλλα και τον είχε εξαπατήσει πολύ έξυπνα, έκανε ένα σφάλμα εδώ, γιατί δεν έπρεπε να του είχε πει την αλήθεια, αν ήθελε να φέρει τους Σπαρτιάτες στην Ασία· έτσι, του είπε με ειλικρίνεια πως ήταν ταξίδι τριών μηνών. Τότε ο Κλεομένης, διακόποντάς τον από την περιγραφή του ταξιδιού, του είπε: «Μιλήσινε ξένε, φύγε από τη Σπάρτη πριν τη δύση του ηλίου, γιατί λες πράγματα απαράδεκτα για τους Σπαρτιάτες, προσπαθώντας να τους οδηγήσεις σε ταξίδι τριών μηνών μακριά από τη θάλασσα».

Αλλά ο Ίωνας έπαιξε ένα άλλο χαρτί. Έγινε ικέτης και επέστρεψε, βρίσκοντας τον Κλεομένη με τη μικρή του κόρη, της οποίας το όνομα ήταν Γοργώ. Ζήτησε από τον Κλεομένη να στείλει πιο πέρα το παιδί και να τον ακούσει και πάλι. Ο Κλεομένης δέχτηκε να τον ακούσει, αλλά χωρίς να στείλει πιο πέρα το παιδί. Έτσι ο Αρισταγόρας τού υποσχέθηκε δέκα τάλαντα, αν προσέφερε τη σπαρτιατική βοήθεια, κι έπειτα κι άλλα, έως ότου στο τέλος προσέφερε πενήντα. Τότε η Γοργώ φώναξε: «Πατέρα, αν δεν φύγεις μακριά, αυτός ο ξένος θα σε διαφθείρει». Έτσι ο Κλεομένης έφυγε μακριά και η Ιωνία δεν έλαβε βοήθεια από τη Σπάρτη.

Πήραν ωστόσο μερικά πλοία από την Αθήνα και μερικά από την Ερέτρια στην Εύβοια, και αυτές οι δυνάμεις ενδιαφέρονταν να λεηλατήσουν την παλιά πρωτεύουσα του Κροίσου, τις Σάρδεις. Η επανάσταση όμως απέτυχε, έχοντας κάνει ξεκάθαρο στην Περσία πως δεν μπορούσε να ελπίζει πως θα κρατήσει την Ιωνία σε ειρήνη χωρίς να κάνει τουλάχιστον μια επίδειξη της δύναμής της στην άλλη άκρη του Αιγαίου. Έτσι, στα 490 ένα εκστρατευτικό σώμα στάλθηκε εναντίον των δύο εχθρικών πόλεων. Η Ερέτρια καταστράφηκε και μια περσική δύναμη αποβιβάστηκε στη δυτική ακτή της Αττικής, στον Μαραθώνα. Οι Πέρσες είχαν μαζί τους τον πικραμένο γιο του Πεισίστρατου, τον Ιππία, ο οποίος είχε εκδιωχτεί από την Αθήνα πριν είκοσι χρόνια. Επρόκειτο να διοριστεί τύραννος, υπό περσική προστασία.

Με εξαίρεση μια μικρή δύναμη 1.000 ανδρών από τις Πλαταιές, οι Αθηναίοι αφέθηκαν να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες μόνοι τους. Νίκησαν χάνοντας 192 άντρες. Ο Αισχύλος και ο αδερφός του ήταν στη μάχη. Ο αδερφός του σκοτώθηκε, αλλά ο Αισχύλος επέστρεψε· και μπορούμε να είμαστε χαρούμενοι γι' αυτό, γιατί δεν θα είχαν γραφτεί οι Πέρσες, οι Επτά επί Θήβας, ο Προμηθέας και η Ορέστεια.

Ήταν φανερό πως η Περσία θα προσπαθούσε ξανά, αλλά ευτυχώς μια επανάσταση στην Αίγυπτο και ο θάνατος του Δαρείου την απασχόλησαν για δέκα χρόνια. Αυτά τα δέκα χρόνια καθόρισαν το μέλλον της Αθήνας. Συνέβη να βρεθεί στα μεταλλεία του Σουνίου μια πολύ πλούσια φλέβα ασημιού. Αυτές οι μικρές ελληνικές πόλεις είχαν πολύ απλές και άμεσες ιδέες για τη δημόσια οικονομία, όπως είχαν και για τη δημόσια ηθική και για πολλά άλλα πράγματα· προτάθηκε τα χρήματα να μοιραστούν ως μέρος μεταξύ των πολιτών. Αλλά ο Θεμιστοκλής έβλεπε μακρύτερα από αυτό. Συνέβη η Αθήνα να βρίσκεται για αρκετό καιρό σε διαμάχη με το γειτονικό νησί της Αίγινας, μια σημαντική εμπορική πόλη, και είχε συναντήσει δυσκολίες λόγω της έλλειψης πλοίων. Έτσι, ο Θεμιστοκλής έπεισε τους Αθηναίους να ξοδέψουν τον θησαυρό για τη δημιουργία στόλου· η Αίγινα ήταν ο άμεσος στόχος, αλλά είχε στο μυαλό του τον περσικό κίνδυνο και μπορούσε να προβλέπει, αναμφίβολα, πως η Αθήνα είχε μέλλον ως εμπορική και ναυτική δύναμη.

Ο στόλος φτιάχτηκε ακριβώς στην ώρα. Η δεύτερη περσική επίθεση έγινε το 480, αυτή τη φορά όχι ως μια απλή εκστρατεία αντεκδίκησης, αλλά ως ευρείας κλίμακας εισβολή, από ξηράς. Αυτή τη φορά επιτεύχθηκε ένα είδος ελληνικής ενότητας, μολονότι στην Πελοπόννησο το Άργος έμεινε στην άκρη, επειδή συμμετείχαν οι μισητοί του Σπαρτιάτες. Η ιστορία του διετούς πολέμου δεν μπορεί να αναπτυχθεί εδώ· είναι εξιστορημένη λαμπρά από τον

Ηρόδοτο, παρόλο που αυτός, ο πιο ανθρωπιστής από όλους τους ιστορικούς, ποτέ δεν αντιλήφθηκε πραγματικά τη στρατηγική του. Τα βόρεια προπύργια έπεσαν το ένα μετά το άλλο. Οι Θερμοπύλες ήταν ένα ένδοξο επεισόδιο και η ναυτική δράση στα ανοιχτά του ακρωτηρίου Αρτεμίσιο δεν ήταν αποθαρρυντική, γιατί έδειξε πως τα βαρύτερα και βραδύτερα ελληνικά πλοία — σχεδόν στα δύο τρίτα τους Αθηναϊκά— μπορούσαν να πολεμήσουν με κάποιες ελπίδες εναντίον του εχθρικού στόλου (κυρίως φοινικικού και ιωνικού) σε στενά νερά όπου ο εχθρός δεν μπορούσε να κάνει ελιγμούς. Έφτασε όμως η στιγμή που οι Αθηναίοι έπρεπε να εγκαταλείψουν την Αττική και να μεταφέρουν τον άμαχο πληθυσμό και όσα υπάρχουντά τους μπορούσαν στο νησί της Σαλαμίνας, απ' όπου μπορούσαν να βλέπουν τους Πέρσες να καίνε τα σπίτια τους και να καταστρέφουν τους ναούς στην Ακρόπολη.

Τότε έγινε μια από τις πιο κρίσιμες συσκέψεις στην ιστορία. Ο Ηρόδοτος μπορεί να είναι λίγο μπερδεμένος όσον αφορά τις λεπτομέρειες και μπορεί να είχε δεχτεί ως γεγονός αυτό που ήταν απλώς μια μεταπολεμική κατηγορία, ωστόσο είναι μια εικόνα ενός ελληνικού γεγονότος δοσμένη από έναν Έλληνα, και είναι κατ' ουσίαν γνήσια ελληνική. Οι βόρειοι Έλληνες είχαν εξ ολοκλήρου παραδοθεί και πολεμούσαν τώρα στο πλευρό των Περσών κανείς δεν είχε απομείνει εκτός από τους Πελοποννησίους, λίγα νησιά και την Αθήνα, ενώ και η Αττική είχε χαθεί. Οι πελοποννησιακές χερσαίες δυνάμεις βρίσκονταν στον Ισθμό, απασχολημένες με την οχύρωσή του, και οι περισσότεροι ναύαρχοί τους ήθελαν να πάρουν τον συμμαχικό στόλο από τη Σαλαμίνα, φοβούμενοι ότι μπορεί να αποκλειστούν εκεί από τους Πέρσες. Ο Θεμιστοκλής διέκρινε πως τα στενά νερά μέσα από τη Σαλαμίνα έδιναν στον ελληνικό στόλο μια ευκαιρία να νικήσει, ενώ στον Ισθμό σίγουρα θα ηττούνταν, ακόμα κι αν ο στόλος διατηρούνταν ενωμένος, κάτι που ήταν απίθανο. Ο Θεμιστοκλής προσπαθούσε επίμονα να πείσει τον Ευρυβιάδη, τον Σπαρτιάτη αρχιστράτηγο, να ξανασυγκαλέσει τη σύσκεψη (όπως ο Ηρόδοτος αναφέρει). Αυτός συμφώνησε και ο Θεμιστοκλής άρχισε να μιλά προτού ο Ευρυβιάδης προλάβει να θέσει επίσημα το ερώτημα στη σύσκεψη. «Θεμιστοκλή», είπε ο Κορίνθιος στρατηγός, «στους αγώνες όσοι ξεκινούν πολύ νωρίς τιμωρούνται». «Και αυτοί που ξεκινούν πολύ αργά δεν κερδίζουν βραβείο», ήταν η απάντηση. Ξεκίνησε τον λόγο του, αλλά ο Κορίνθιος Αδείμαντος είπε πως δεν είχε δικαίωμα να μιλήσει καν, αφού πλέον δεν εκπροσωπούσε μια πόλη. Τότε ο Θεμιστοκλής, λέει ο Ηρόδοτος, μίλησε με μεγάλη αυστηρότητα για τον Αδείμαντο και την Κόρινθο και είπε πως οι Αθηναίοι ακόμα και τώρα έχουν μια μεγαλύτερη πόλη και περισσότερη έκταση από την Κόρινθο, αφού κατέχουν διακόσια πλοία πλήρως επανδρωμένα, τα οποία μπορούν να κατακτήσουν τη χώρα οποιουδήποτε. Έπειτα στράφηκε στον Ευρυβιάδη και του είπε πως, αν δεν συμφωνούσε να μείνει και να πολεμήσει στη Σαλαμίνα, οι Αθηναίοι θα έφευγαν και θα επανίδρυν την πόλη τους στην Ιταλία. Αντιμέτωπος με αυτό ο Ευρυβιάδης έπρεπε να συμφωνήσει.

Η επόμενη κίνηση ήταν να παρασύρουν τον Ξέρξη να πολεμήσει στα στενά. Αυτό ήταν πολύ απλό για τον Θεμιστοκλή. Έστειλε έναν δικό του δούλο σε ένα πλοίο στο περσικό στρατόπεδο για να τους πει πως έρχεται από τον Θεμιστοκλή ο οποίος ήταν μυστικά με το μέρος των Περσών —κάτι το οποίο ήταν αρκετά αληθοφανές. Οι Έλληνες επρόκειτο να υποχωρήσουν κατά τη διάρκεια της νύχτας, από τη δυτική διέξοδο του όρμου της Σαλαμίνας· ως κλείσουν λοιπόν οι Πέρσες τη δυτική έξοδο· θα έχουν παγιδεύσει τους Έλληνες. Οι Πέρσες εξαπατήθηκαν πλήρως. Ένα απόσπασμα στάλθηκε να κλείσει τη δυτική έξοδο, και οι υπόλοιποι μαζεύτηκαν στα στενά νερά. «Και όταν ο ήλιος έδωσε, πού ήταν;»

Ήταν μια συντριπτική νίκη και η Αθήνα είχε το μεγαλύτερο μερίδιο της δόξας. Το επόμενο καλοκαίρι ήταν η σειρά των Σπαρτιατών. Στις Πλαταιές, χάρη όχι στη σπαρτιατική στρατηγία, η οποία ήταν ανεπαρκής, αλλά στη θαυμαστή επιμονή των σπαρτιατικών στρατευμάτων, ο περσικός στρατός κατατροπώθηκε (οι Θηβαίοι πολέμησαν γενναία, αλλά από τη λάθος μεριά) και η μεγάλη εισβολή τελείωσε. Αυτό που απέμενε ήταν η απελευθέρωση της Ιωνίας και η εξασφάλιση πως ο Πέρσης βασιλιάς δεν θα τολμούσε ποτέ ξανά να

ενοχλήσει τους ελεύθερους Έλληνες. Όμως αλίμονο! Εκατό χρόνια αργότερα ο Πέρσης βασιλιάς είχε τη δυνατότητα να επιβάλει μια ειρήνη της αρεσκείας του στα εμπόλεμα ελληνικά κράτη, χωρίς να δώσει ούτε μία μάχη.

Εν τω μεταξύ, οι επιπτώσεις της νίκης στην Ελλάδα ήταν βαθύτατες. Οι Έλληνες πάντοτε είχαν καλή ιδέα για τον εαυτό τους, σε σύγκριση με τους βαρβάρους- αυτή η εντύπωση επιβεβαιώθηκε. Πάντοτε πίστευαν πως τα ελεύθερα πολιτεύματά τους ήταν καλύτερα από τον ανατολίτικο δεσποτισμό· και τα γεγονότα απέδειξαν πως είχαν δίκιο. Ο Ασιάτης αφέντης επέβαλε την υπακοή με τα βασανιστήρια και το μαστίγιο· οι Έλληνες πήραν της αποφάσεις τους με τη συζήτηση και την πειθώ, και έπειτα ενήργησαν σαν ένα σώμα· και νίκησαν. Δεν είναι παράξενο που η επόμενη γενιά γέμισε τα αετώματα των ναών της με ανάγλυφες παραστάσεις από την παλιά μυθική μάχη μεταξύ των γεννημένων από τη Γη Γιγάντων και των θεών του Ολύμπου. Οι Έλληνες θεοί είχαν θριαμβεύσει και πάλι, η ελευθερία και η λογική είχαν νικήσει τον δεσποτισμό και τον φόβο.

Η Αθήνα είχε ιδιαίτερους λόγους να αισθάνεται υπερήφανη. Οι Αθηναίοι είδαν αυτή τη νίκη, ενώ προηγουμένως είχαν ακούσει από τους πατεράδες τους πως ο Σόλων είχε ελευθερώσει την ίδια την Αττική από τη δουλεία των πλουσίων, και είχε θέσει τα θεμέλια της δημοκρατίας· οι ίδιοι επίσης είχαν δει τον Πεισίστρατο να μοιράζει στάρι στους φτωχούς και σταδιακά να μετατρέπει την ασήμαντη Αθήνα σε μια πόλη την οποία οι υπόλοιποι Έλληνες υπολόγιζαν· στη μέση ηλικία είχαν δει την τυραννία να τελειώνει και ένα νέο ελεύθερο πολίτευμα να σχεδιάζεται από τον Κλεισθένη· είχαν υπάρξει έντονες διαμάχες και το κομματικό πνεύμα ήταν ακόμη πολύ έντονο — δραματοποιημένο στην ιστορία την οποία κάποιος αφηγήθηκε στον Ηρόδοτο για το πως ο σπουδαίος Αριστείδης, ένας εξοστρακισμένος κομματικός ηγέτης*, πέρασε μέσα στη νύχτα από την Αίγινα, την προσωρινή του κατοικία, στη Σαλαμίνα λίγο πριν τη μάχη· φώναξε τον Θεμιστοκλή έξω από το γνωστό πολεμικό συμβούλιο και του είπε: «Εσύ κι εγώ έχουμε υπάρξει οι σφοδρότεροι εχθροί. Τώρα η αντιπαλότητά μας είναι για το ποιος από εμάς μπορεί να προσφέρει τη μεγαλύτερη υπηρεσία στην Αθήνα. Γλίστρησα μέσα από τις περσικές γραμμές για να σου πω αυτό: είμαστε περικυκλωμένοι από τον περσικό στόλο. Πήγαινε πες τους το». «Ευχαριστώ τον θεό», είπε ο Θεμιστοκλής. «Πήγαινε όμως και πες τους το εσύ. Εσένα θα σε πιστέψουν».

Ο Αθηναίος μας είχε δει τη νεαρή δημοκρατία να ξεπερνά κομματικές συγκρούσεις σαν κι αυτές· είχε δει τον θρίαμβο του αθηναϊκού στρατού στον Μαραθώνα· είχε δει την πόλη του να ρίχνεται μεμιάς στη θάλασσα και να διακινδυνεύει τα πάντα στη θάλασσα. Τώρα είδε τις πόλεις και τα χωριά της Αττικής καμένα και την πανάρχαια Ακρόπολη, το σπίτι του Κρόνου, του Ερεχθέα, του Θησέα, της ίδιας της Αθηνάς, γκρεμισμένη σε ερείπια· αλλά η πόλη είχε θριαμβεύσει και, περισσότερο από κάθε άλλη, είχε σώσει την Ελλάδα. Η Ελλάδα τώρα δεν είχε έναν ηγέτη, αλλά δύο· η ασήμαντη επαρχιακή πόλη της παιδικής του ηλικίας τώρα στεκόταν, θαυμαστή σε όλους, πλάι στην ηρωική πόλη της Σπάρτης. Μια τέτοια επιτυχία, κερδισμένη όχι από την καλή τύχη αλλά από τη σωστή κρίση, και περισσότερο από την αυτοκυριαρχία παρά από την αυταρχικότητα, ήταν φυσικά κίνητρο για περαιτέρω προσπάθεια. Μόλις την εποχή των Περσικών πολέμων η Αθήνα βρήκε τον εαυτό της· τι άλλο δεν θα μπορούσε να κάνει; Υπάρχει ένας παραλληλισμός μεταξύ της Αθήνας του 480 και της Αγγλίας του 1588· προς όποια κατεύθυνση κοίταζαν οι άνθρωποι, έβλεπαν εξαιρετικές

* Ο οστρακισμός ήταν μια διαδικασία που επινόησε ο Κλεισθένης, για τον περιορισμό των υπέρμετρων προσωπικών παθών στη δημόσια ζωή της Αθήνας. Κάθε χρόνο η Εκκλησία του Δήμου μπορούσε να αποφασίσει να προχωρήσει σε οστρακισμό, χωρίς να αναφερθούν ονόματα. Αν γινόταν αυτό, κάθε πολίτης μπορούσε να γράψει πάνω σε ένα όστρακο (θραύσμα αγγείου) το όνομα οποιουδήποτε πολίτη τον οποίο θα έβλεπε με ευχαρίστηση να απομακρύνεται έντιμα από την πόλη για δέκα χρόνια. Αν συγκεντρώνονταν 6.000 ή περισσότεροι ψήφοι για ένα πρόσωπο, έπρεπε να φύγει, χωρίς άλλη τιμωρία. Αυτός ήταν ένας τρόπος απομάκρυνσης του αρχηγού μιας επικίνδυνης παράταξης.

δυνατότητες· αλλά ο Αθηναίος είδε πολύ περισσότερα από τον Άγγλο. Πολιτικά, υπήρχε η δυνατότητα να γίνει ο ηγέτης μιας ναυτικής συμμαχίας ισάξιας με την Πελοποννησιακή συμμαχία της Σπάρτης· και οι άνθρωποι μπορούσαν να αισθάνονται υπερήφανοι για το γεγονός πως ό,τι έκανε η πόλη τους έμελλε να γίνει όχι χάρη σε κάποιους ισχυρούς άρχοντες που δρούσαν εξ ονόματος τους, αλλά χάρη στους ίδιους τους απλούς Αθηναίους, στην κυρίαρχη Εκκλησία τους. Πνευματικά, ολόκληρος ο κόσμος της σκέψης και της γνώσης ανοιγόταν, χάρη κυρίως στους συγγενικούς τους Ίωνες. Στο εμπόριο και στη βιοτεχνία, η Αθήνα ξεπέρασε ραγδαία εκείνες τις ελληνικές πόλεις οι οποίες βρίσκονταν πολύ πιο μπροστά της· ο συνδυασμός της αττικής αισθητικής και κομψότητας με την κεντρική της θέση, τα θαυμάσια λιμάνια της και την κυρίαρχη πλέον ναυτική της δύναμη ήταν πραγματικά φοβερός· και εκτός από αυτό, η Αθήνα, όπως και το Λονδίνο, απολάμβανε κάποια ανεκτίμητα πλεονεκτήματα που προέκυπταν από την εντιμότητα και την κοινή λογική των μεθόδων της. Καλλιτεχνικά, επίσης, ένας καινούργιος κόσμος άνοιγε. Η μακροχρόνια πάλη με τον μπρούτζο και το μάρμαρο οδήγησε την αρχιτεκτονική και τη γλυπτική στο κατώφλι της κλασικής τελειότητας, και οι Αθηναίοι καλλιτέχνες, οι οποίοι δούλευαν πάντα για την πόλη, επρόκειτο να αναλάβουν το έργο του συνδυασμού της ιωνικής κομψότητας με τη δωρική δύναμη. Οι Αθηναίοι αγγειοπλάστες και ζωγράφοι πλησίαζαν στους μεγαλύτερους θριάμβους τους· η πιο αθηναϊκή τέχνη απ' όλες, το τραγικό δράμα, αναπτυσσόταν πιο σίγουρη και πιο συναρπαστική κάθε χρόνο, και πολύ ενδιαφέρουσες δυνατότητες διερευνούνταν στα αστεία χοντροκομμένα δρώμενα, από τα οποία μάλιστα πολύ σύντομα γεννήθηκε η έξυπνη και πνευματώδης κωμωδία του Αριστοφάνη και των συναγωνιστών του. Αυτό ήταν το πνεύμα της εποχής του Περικλή που μόλις χάραζε, κατ' ουσίαν αριστοκρατικό —αν θυμηθούμε, αυτό είχε διαποτίσει και τον διαχρονικό Όμηρο, ο οποίος δίδαξε τον τρόπο σκέψης — σε όποια κοινωνική τάξη κι αν βρισκόταν το πνεύμα αυτό θέτει την ποιότητα πάνω από την ποσότητα, τον ευγενή αγώνα πάνω από το ίδιο το κατόρθωμα, την τιμή πάνω από τον πλούτο.

Την πολιτική ιστορία πρέπει να την εξετάσω με πολύ συνοπτικό τρόπο. Η ελληνική συμμαχία είχε εκπληρώσει τον άμεσο στόχο της να εκδιώξει τους Πέρσες από την Ευρώπη, αλλά απέμενε να ελευθερώσει την Ιωνία και να συντρίψει την περσική ναυτική δύναμη. Σε αυτό η Σπάρτη έδειξε μικρό ενδιαφέρον. Η Σπάρτη ήταν βασικά μια χερσαία δύναμη, με μια αγροτική οικονομία· ήταν ικανοποιημένη αν κανένα άλλο ελληνικό κράτος ή συνασπισμός κρατών δεν ήταν αρκετά ισχυρός να την απειλήσει στην Πελοπόννησο ή να ξεσηκώσει τη διαρκή απειλή της επανάστασης των ειλωτών. Επιπλέον, η απελευθέρωση της Ιωνίας και η άμυνα του Αιγαίου ήταν έργο για τα πλοία, δηλαδή για την Αθήνα. Και η Αθήνα ήταν αρκετά έτοιμη για το καθήκον αυτό, το οποίο (μπορούσε να θυμίζει στον εαυτό της) της ταίριαζε, ως της γνήσιας κοιτίδας της φυλής των Ιώνων.

Γι' αυτό η Αθήνα οργάνωσε μια ναυτική ομοσπονδία, της οποίας το αρχηγείο ήταν το ιερό και κεντρικό νησί της Δήλου. Αυτοί που συμμετείχαν —και ήταν σχεδόν όλες οι ναυτικές πόλεις του Αιγαίου— προσέφεραν έναν σταθερό αριθμό πλοίων και ανδρών αν όμως προτιμούσαν, προσέφεραν το αντίτιμό τους σε χρήματα. Οι εισφορές ορίστηκαν από τον Αριστείδη τον Αθηναίο, τον «Αριστείδη τον Δίκαιο»· και η δικαιοσύνη του φάνηκε από το γεγονός ότι κανένας υπολογισμός του ποτέ δεν αμφισβητήθηκε. Το αποφασιστικό γεγονός ήταν η συντριπτική υπεροχή της Αθήνας· είχε έναν στόλο από 200 πλοία, και πολλά από τα μέλη υποχρεώνονταν να προσφέρουν ένα μόνο πλοίο. Από τους μικρούς συμμάχους, ένας μεγάλος αριθμός προτίμησε να συνεισφέρει σε χρήμα και να ξεμπερδεύει με αυτό.

Οι επιχειρήσεις εναντίον της Περσίας συνεχίστηκαν για μερικά χρόνια. Έπειτα προέκυψε ένα άλυτο πρόβλημα για το δικαίωμα απόσχισης από τη Συμμαχία. Το σημαντικό νησί της Νάξου αρνήθηκε να είναι πλέον μέλος της Συμμαχίας· η απειλή της Περσίας είχε πια σβήσει· γιατί λοιπόν η Νάξος έπρεπε να συνεισφέρει σε μια συμμαχία που ήταν απλώς η Αθήνα μεταμφιεσμένη; Σε αυτό η Αθήνα μπορούσε λογικά να απαντήσει πως, αν δεν υπήρχε η

Συμμαχία, η περσική απειλή πολύ σύντομα θα αναζωογονείτο. Αντιμετώπισε αυτήν την απόσχιση σαν εξέγερση, τη συνέτριψε και επέβαλε χρηματικό φόρο στους Ναξιώτες. Άλλες παρόμοιες «εξεγέρσεις» αντιμετωπίστηκαν με παρόμοιο τρόπο. Τα κράτη του Αιγαίου τα οποία είχαν μείνει έξω από τη Συμμαχία, υποχρεώθηκαν να προσχωρήσουν —και πάλι για κάποια λόγο- γιατί δηλαδή μπορούσε να απολαμβάνει κάθε κράτος του Αιγαίου την ασφάλεια που του εξασφάλιζαν τα υπόλοιπα, χωρίς το ίδιο να συνεισφέρει;

Δύο άλλα πράγματα έγιναν, και τα δύο λογικά, αλλά και που βοήθησαν στη μεταμόρφωση της συμμαχίας σε αυτοκρατορία. Το αρχηγείο της Συμμαχίας μεταφέρθηκε από τη Δήλο στην Αθήνα, από ένα μικρό δηλαδή νησί στο οποίο οι άνθρωποι πήγαιναν κυρίως για θρησκευτικούς λόγους σε μια πόλη στην οποία οι άνθρωποι χαίρονταν να πάνε για κάθε λόγο. Το πολύ ύποπτο επιχείρημα της «διοικητικής ευκολίας» μπορούσε να προβληθεί, όπως και το ότι το ταμείο της Συμμαχίας ήταν πιο ασφαλές στην Αθήνα —όπως και πραγματικά ήταν, αφού η Αθήνα είχε ήδη χάσει δύο στόλους σε μια εκστρατεία στην Αίγυπτο· παρ' όλ' αυτά όμως, ενισχύθηκε η εντύπωση, τόσο στην Αθήνα όσο και έξω από αυτήν, πως αυτή που κατ' όνομα ήταν συμμαχία, κατ' ουσίαν ήταν αυτοκρατορία. Έπειτα οι εμπορικές διαμάχες μεταξύ των μελών παραπέμπονταν σε αθηναϊκά δικαστήρια. Αυτό στην πραγματικότητα ήταν μια απλοποίηση της νομικής διαδικασίας. Καθώς απουσίαζε οποιοδήποτε σύστημα δικαστικής απονομής της δικαιοσύνης, η νομική επίλυση των διαφορών μεταξύ των μελών διαφορετικών πόλεων ήταν δυνατή μόνο αν οι δύο πόλεις είχαν μια συνθήκη που προέβλεπε ρητά κάτι τέτοιο· αν όχι, τα άμεσα αντίποινα —ένα είδος επίσημης πειρατείας— ήταν ο μόνος τρόπος να πετύχουν να ακουστούν τα παράπονά τους. Τα αθηναϊκά δικαστήρια ήταν αρκετά έντιμα και αμερόληπτα. Ιδιαίτερη μέριμνα ελήφθη ώστε κανείς Αθηναίος που ερχόταν σε δίκη απέναντι σε πολίτη μιας άλλης συμμαχικής πόλης να μην έχει ιδιαίτερη μεταχείριση. Παρ' όλα αυτά, όμως, το πράγμα έδινε άσχημη εντύπωση.

Η γενική ικανότητα και εντιμότητα με την οποία η Αθήνα διοικούσε τη Συμμαχία φάνηκε από το γεγονός ότι πολλές πόλεις εξακολούθησαν να συμμετέχουν εθελοντικά, και από το ότι, όταν ξέσπασε ο πόλεμος με τη Σπάρτη, τα μέλη στο σύνολό τους παρέμειναν παραδόξως νομιμόφρονα στην Αθήνα, παρόλο που αποκαλούνταν υποτελείς μιας αυτοκρατορικής πόλης.

Ήταν όμως αναπόφευκτο ο Αθηναίος πολίτης να αρχίσει να σκέφτεται αυτοκρατορικά, όταν έβλεπε τα μέλη της Συμμαχίας να έρχονται στην Αθήνα για την απονομή δικαιοσύνης και γνώριζε πως το ταμείο της Συμμαχίας φυλασσόταν στην ίδια του την Ακρόπολη, πως η πολιτική της Συμμαχίας στην πραγματικότητα έπρεπε να είναι μια πολιτική αποδεκτή από την Αθήνα, και πως η στρατιωτική δύναμη της Συμμαχίας στο μεγαλύτερο μέρος της αποτελούνταν από αθηναϊκά πλοία και στρατιώτες. Ήταν πολύ κολακευτικό για την αθηναϊκή υπερηφάνεια, και ταυτόχρονα προσοδοφόρο, το ότι οι πολίτες που δικάζαν τις υποθέσεις πληρώνονταν, και το ότι ένα μεγάλο μέρος από τη συμμαχική εισφορά σε χρήμα, την οποία όλο και πιο πολύ οι σύμμαχοι επέλεγαν αντί για την εισφορά σε πλοία και άντρες, πήγαινε νόμιμα στις αθηναϊκές τσέπες με τη μορφή αμοιβής υπηρεσιών.

Ένα, όμως, μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων πήγαινε, ίσως λιγότερο νόμιμα, στις τσέπες τους μέσω της πολιτικής της ανοικοδόμησης που εφάρμοσε ο Περικλής. Τα κεφάλαια της Συμμαχίας αυξάνονταν και οι ναοί τους οποίους είχαν καταστρέψει οι Πέρσες δεν είχαν ακόμα ανοικοδομηθεί. Ένα μέρος της πολιτικής του Περικλή — μια συνέχεια της πολιτικής του Πεισίστρατου — ήταν να κάνει την Αθήνα το καλλιτεχνικό, πνευματικό και πολιτικό κέντρο της Ελλάδας, και η Αθήνα αντιμετώπιζε πρόβλημα ανεργίας. Ο Παρθενών, τα θαυμάσια Προπύλαια της Ακρόπολης, οι αίθουσες τέχνης που την περιβάλλουν — όλ' αυτά και άλλα κτήρια ήταν το αποτέλεσμα αυτών των αναγκών και πόθων. Υπήρχαν παράπονα, ακόμα και στην ίδια την Αθήνα, αλλά ο Περικλής απαντούσε πως οι σύμμαχοι πλήρωναν την Αθήνα για την προστασία που τους παρείχε, και πλήρωναν ένα λογικό ποσό· ήταν

προστατευμένοι, ο αθηναϊκός στόλος ήταν πολύ αποτελεσματικός, και υπήρχε ένα μεγάλο απόθεμα χρημάτων. Η Αθήνα εξουσιοδοτήθηκε να ξοδέψει το πλεόνασμα σε τέτοια κτήρια και αγάλματα τα οποία θα έφερναν δόξα στην ίδια και σε ολόκληρη την Ελλάδα. Θα μπορούσε ο Περικλής να ισχυριστεί —και ίσως το έκανε— πως μόνη η Αθήνα είχε πρόθυμα παραδώσει την πόλη της στην καταστροφή προκειμένου να συνεχίσει να πολεμά για την ελευθερία των Ελλήνων και πιθανώς είπε αυτό που είπε και αργότερα, στον Επιτάφιο: «Προσφέρουμε την πόλη μας ανοιχτή σε όλους».

Αλλά γιατί η Αθήνα δεν έγινε η πρωτεύουσα ενός ενωμένου κράτους του Αιγαίου; Η Ρώμη μπόρεσε να δώσει το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη σταδιακά στις υπόλοιπες λατινικές πόλεις, σε ολόκληρη την Ιταλία, σε ολόκληρη την αυτοκρατορία· αν η Ρώμη μπόρεσε να το κάνει αυτό, γιατί όχι και η Αθήνα;

Το τυπικό επιχείρημα της πολιτικής ανικανότητας ή στενομυαλιάς δεν ταιριάζει. Είναι αναπόφευκτο το γεγονός, το οποίο τόσο συχνά προσπαθούμε να αποφύγουμε, ότι όλα πρέπει να πληρωθούν, και υπάρχουν πολλά πράγματα, θελκτικά από μόνα τους, για τα οποία το τίμημα είναι πολύ υψηλό. Αν τα πράγματα δεν είχαν έτσι, η ανθρώπινη ύπαρξη δεν θα ήταν τραγική. Πρόσφατα μάλιστα είχαμε κι εμείς οι Άγγλοι ένα παράδειγμα. Μερικοί από τους πολιτικούς μας έκαναν ευχάριστα όνειρα για μια τέλεια οργανωμένη και αποτελεσματική εθνική οικονομία, ένα πράγμα θαυμάσιο. Αλλά το τίμημα ήταν η κατευθυνόμενη εργασία, και ο Άγγλος, με την παράξενη εμμονή του στην προσωπική ελευθερία, αρνήθηκε να πληρώσει το τίμημα.

Όπως προσπαθήσαμε να αποδείξουμε σε ένα προηγούμενο κεφάλαιο, οι Έλληνες είχαν μια παρόμοια εμμονή στην ανεξάρτητη πόλη· στο μυαλό του Έλληνα η πόλη σηματοδοτούσε τη διαφορά μεταξύ του Έλληνα και του βαρβάρου· ήταν η πόλη εκείνη που του επέτρεπε να ζει τη γεμάτη, πνευματική και υπεύθυνη ζωή την οποία επιθυμούσε να ζει. Η Αθήνα δεν μπορούσε να επεκτείνει το δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη στους συμμάχους της χωρίς να περιορίσει τις πολιτικές δραστηριότητες και την ευθύνη κάθε Αθηναίου πολίτη. Η διακυβέρνηση έπρεπε να μεταβιβαστεί σε αντιπροσώπους, και ο Αθηναίος θα αισθανόταν πλέον πως η πόλη δεν ήταν δική του. Η ζωή θα είχε χάσει την ουσία της. Ο Ρωμαίος — κάτω από μεγάλη πίεση, παρεμπιπτόντως— μπόρεσε να συμπεριλάβει τους Λατίνους στην πολιτεία (civitas) του, γιατί η πολιτεία ήταν απλώς ένας μηχανισμός διακυβέρνησης· από τη στιγμή που τον προστάτευε, δεν τον ενδιέφερε και πολύ ποιος τη χειριζόταν. Οι Αθηναίοι δεν σκέφτονταν με αυτόν τον τρόπο, ούτε και οι σύμμαχοι των Αθηναίων· γιατί είναι τόσο βέβαιο, όσο αυτά τα πράγματα μπορούν να είναι, πως, αν η Αθήνα τούς είχε προσφέρει από κοινού την ιδιότητα του πολίτη, δεν θα το είχαν δεχτεί, διότι, αν ο Έλληνας δεν ήταν σε απόσταση μιας ημέρας από το πολιτικό του κέντρο, τότε η ζωή του δεν ήταν η ζωή ενός πραγματικού ανθρώπου.

Στον σύγχρονο τρόπο σκέψης ίσως αυτό φαίνεται περίεργο· αναμφισβήτητα φαίνεται περίεργο στους Ρώσους που κάτι ξέρουν για εμάς, ότι προτιμάμε τις δικές μας αντιλήψεις περί ατομικής ελευθερίας παρά τους θριάμβους, πραγματικούς ή προσδοκώμενους, του δικού τους συστήματος. Στην πραγματικότητα, όμως, ενώπιον των Ελλήνων τέθηκε το εξής δίλημμα: να δεχτούν ένα πολύ χαμηλότερο επίπεδο ζωής περιορίζοντας και ουσιαστικά χάνοντας την πόλη τους, ή τελικά να καταστραφούν. Αν —με το πνεύμα του Κύρου ενώπιον της πυράς του Κροίσου— αναλογιστούμε πως κι εμείς επίσης είμαστε μια εκτεθειμένη σε κινδύνους πολιτική κοινωνία, προσκολλημένη απεγνωσμένα σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για τη ζωή, τότε η κρίση μας για τους Έλληνες ίσως γίνει λίγο λιγότερο υπεροπτική. Η πολιτική του Περικλή —η μάλλον η πολιτική η οποία επικράτησε στην αθηναϊκή Εκκλησία του Δήμου— ήταν να χρησιμοποιήσει όσο το δυνατόν καλύτερα και τους δύο κόσμους, να εκμεταλλευτεί πλήρως και την πόλη και την Αυτοκρατορία. Ίσως μπορούμε να τον

καταδικάσουμε με ελαφρότερη καρδιά όταν κι εμείς οι ίδιοι θα έχουμε πετύχει να συμφιλιώσουμε την αγάπη για την ελευθερία με την επιβίωση.

Κατά τη διάρκεια του μισού αιώνα που χωρίζει τον Περσικό από τον Πελοποννησιακό πόλεμο, η πολιτική της Αθήνας κατευθύνθηκε πρώτα από τον αριστοκράτη Κίμωνα (γιο του Μιλτιάδη, του νικητή του Μαραθώνα) κι έπειτα από τον Περικλή. Η πολιτική του Κίμωνα ήταν να απωθήσει τους Πέρσες και να διατηρήσει φιλικές σχέσεις με τη Σπάρτη. Η γρήγορη άνοδος της Αθήνας, ακόμα περισσότερο η μεταμόρφωση της Συμμαχίας σε μια αυτοκρατορία, που δύσκολα μπορούσε να συγκαλυφθεί, προκάλεσε φόβο και μίσος, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που η πολιτική του Κίμωνα κατέληξε αδύνατη. Ο Περικλής, του οποίου η κυριαρχία στην Εκκλησία του Δήμου ήταν σχεδόν αναμφισβήτητη από το 461 μέχρι τον θάνατό του το 429, αποδέχτηκε τη σπαρτιατική εχθρότητα ως αναπόφευκτη, ήρθε σε συνεννόηση με την Περσία και προσπάθησε να κάνει την Αθήνα αδιαφιλονίκητη στην Ελλάδα. Η ενεργητικότητα την οποία έδειξαν οι Αθηναίοι κατά τη διάρκεια αυτών των χρόνων είναι σχεδόν απίστευτη· σκόπευαν σε, και για ένα σύντομο χρονικό διάστημα κατείχαν, μια αυτοκρατορία, η οποία θα περιελάμβανε και θα ήλεγχε όχι μόνο ολόκληρο το Αιγαίο, αλλά και τον Κορινθιακό και τη Βοιωτία· και υπήρχαν και εκείνοι που ονειρεύτηκαν και συνέχιζαν να ονειρεύονται την κατάκτηση της μακρινής Σικελίας. Η εξέταση των πολιτικών συζητήσεων, των θεάτρων, των δικαστηρίων και των πομπών δεν θα πρέπει να επισκιάζει το γεγονός πως ο Αθηναίος του 5ου αι. ήταν πρώτα και κύρια ένας άνθρωπος της δράσης. Το 456 οι Αθηναίοι είχαν ένα σωρό προβλήματα κοντά στην πόλη τους, αλλά αυτό δεν τους εμπόδιζε να στείλουν 200 πλοία για να ενισχύσουν την Αίγυπτο σε μια επανάστασή της εναντίον της Περσίας και, όταν αυτός ο στόλος καταστράφηκε, έστειλαν μια άλλη δύναμη παρόμοιου μεγέθους και με παρόμοια κατάληξη. Ένα πολεμικό μνημείο της εποχής αναφέρει τα ονόματα εκείνων των μελών της Ερεχθίδας φυλής «που πέθαναν σε μάχες μέσα σε έναν χρόνο στην Κύπρο, στην Αίγυπτο, στη Φοινίκη, στις Αλιές (στην Πελοπόννησο), στην Αίγινα και στα Μέγαρα». Δεν μπορούμε να πούμε για τους Αθηναίους πως εκμεταλλεύτηκαν μια αυτοκρατορία που δημιουργήθηκε από τη δραστηριότητα και τις θυσίες άλλων. Ο πόλεμος που όλη η Ελλάδα θεωρούσε αναπόφευκτο ξέσπασε το 431. Θα πούμε κάτι γι' αυτόν στο επόμενο κεφάλαιο· το παρόν όμως κεφάλαιο μπορεί να κλείσει με μια σύντομη μελέτη των δημοκρατικών θεσμών κάτω από τους οποίους η Αθήνα τον διεξήγαγε, αφού προηγηθούν δύο σκιαγραφήσεις του αθηναϊκού χαρακτήρα, παρμένες από την ιστορία του πολέμου που έγραψε ο Θουκυδίδης. Η πρώτη δόθηκε από έναν Κορίνθιο πρέσβη που ήρθε στη Σπάρτη για να πείσει τους Σπαρτιάτες να κηρύξουν τον πόλεμο.

Δε συλλογιστήκατε ποτέ ως τώρα ποιοι είναι αυτοί οι Αθηναίοι με τους οποίους θα μετρηθείτε και πόσο από σας και σ' όλα διαφέρουν. Αυτοί είναι νεοτεριστές, ικανοί και γρήγορα να συλλάβουν ένα σχέδιο και γρήγορα να πραγματοποιήσουν αυτά που αποφάσισαν εσείς περιορίζετε στη διατήρηση των αποκτημένων, χωρίς να επινοείτε τίποτα καινούργιο και χωρίς να φέρνετε σε πέρας ούτε τα απαραίτητα. Εκείνοι πάλι και αποτολμούν πάνω από τη δύναμή τους και ριψοκιντουνεύουν, αντίθετα από τις υπαγορεύσεις της λογικής, και στις δυσκολίες είναι αισιόδοξοι· δικό σας φυσικό είναι να επιχειρείτε πράγματα κατώτερα από τη δύναμή σας, να δυσπιστείτε ακόμη και για κείνα που η σκέψη παρουσιάζει ως βέβαια να κατορθωθούν και να νομίζετε, όταν βρεθείτε σε δυσκολίες, ότι ποτέ δεν θα γλιτώσετε από αυτές. Ακόμη εκείνοι είναι αποφασιστικοί, μπροστά σε σας αναβλητικούς, και ταξιδευτές, μπροστά σε σας ριζωμένους στον τόπο σας- γιατί εκείνοι νομίζουν ότι με την αποδημία μπορεί να αποκτήσουν κάτι, ενώ εσείς θαρρείτε πως με το να βγείτε από τη χώρα σας θα βλάψετε και όσα έχετε. Όταν νικούν, τραβούν μπροστά όσο γίνεται περισσότερο, όταν νικούνται, υποχωρούν όσο γίνεται λιγότερο. Εκείνοι και τα σώματά τους, σαν να 'ταν ολότελα ξένα, τα θυσιάζουν για το καλό της πόλης, αλλά και το πνεύμα τους, που το

θεωρούν ολότελα δικό τους, το βάζουν στην υπηρεσία της. Κι αν, όσα συλλάβουν με τον νου τους, δεν τα πραγματοποιήσουν, νομίζουν ότι έχασαν δικά τους, αν όμως όσα επιδιώκουν τ' αποκτήσουν, θαρρούνε ότι πέτυχαν λίγα σε σύγκριση με όσα πρόκειται να κάμουν αν, τέλος, αποπειραθούνε κάτι κι αποτύχουν, με καινούργιες ελπίδες αναπληρώνουν την έλλειψη- γιατί σ' αυτούς μονάχα συμβαίνει η ελπίδα της απόκτησης εκείνων που επιδιώκουν και η απόκτηση να είναι ίδια, επειδή επιχειρούν γοργά τα όσα αποφασίσουν. Κι όλα αυτά με κόπους και κινδύνους τα μοχθούν σ' όλη τους τη ζωή, και πολύ λίγο χαίρονται τα όσα έχουν, γιατί πάντα προσπαθούν ν' αποχτούν κι άλλα, και δεν νομίζουν άλλο τίποτε για γιορτή παρά το να κάνουν ό,τι πρέπει, κι ως συμφορά περισσότερο θαρρούν την αμέριμνη ανησυχία παρά την επίπονη δράση. Ωστε, αν κανείς με δυο λόγια ισχυριζόταν ότι αυτοί είναι γεννημένοι κι οι ίδιοι να μην ησυχάζουν και τους άλλους να μην αφήνουν ήσυχους, θα είχε δίκιο.*

Ακολουθεί ο ίδιος ο Περικλής, δυο χρόνια αργότερα, στον Επιτάφιο του. Πρώτα εξυμνεί την ελευθερία της Αθήνας· ο νόμος είναι αμερόληπτος, οι κοινωνικές διακρίσεις είναι αξιοκρατικές και δεν αφορούν μια ομάδα ή μια τάξη· στα κοινωνικά ζητήματα επικρατεί η ανοχή και στις δημόσιες υποθέσεις υπάρχει αυτοσυγκράτηση και απουσία της βίας. Η Αθήνα επίσης είναι πλούσια στα πνευματικά και υλικά αγαθά του πολιτισμού.

Μέχρις ενός σημείου ο Περικλής συγκρίνει την Αθήνα με την Ελλάδα γενικά- στη συνέχεια στρέφεται ειδικά στη Σπάρτη.

Δεχόμαστε καθέναν στην πόλη μας, και δεν διώχνουμε τους ξένους με τον φόβο πως θα δουν πάρα πολλά, επειδή στον πόλεμο εμπιστευόμαστε περισσότερο την ανδρεία και την τόλμη μας παρά τα τεχνάσματα και τις προετοιμασίες. Οι εχθροί μας ετοιμάζονται για τον πόλεμο με επίπονη εξάσκηση από την παιδική τους ηλικία· εμείς ζούμε άνετα, αλλά εξίσου άφοβα στην αντιμετώπιση του κινδύνου. Στην πραγματικότητα, οι Σπαρτιάτες ποτέ δεν τόλμησαν να μας επιτεθούν χωρίς τη βοήθεια των συμμάχων τους. Έτσι, με το θάρρος που προέρχεται περισσότερο από την εσωτερική μας προδιάθεση παρά από τους νόμους, έχουμε δύο πλεονεκτήματα: αποφεύγουμε τον προκαταρκτικό μόχθο και είμαστε εξίσου καλοί όταν φτάσει η στιγμή της δοκιμασίας. Αγαπάμε τις τέχνες, χωρίς όμως πολυτέλειες, και τα αγαθά του πνεύματος, χωρίς να γινόμαστε μαλθακοί.

Μετά από αυτήν την άμεση σύγκριση με τη Σπάρτη, ο Περικλής γίνεται και πάλι πιο γενικός. Στην Αθήνα ο πλούτος δίνει την ευκαιρία για δράση, όχι αφορμή για κομπασμό, και θεωρείται ατιμωτική η αδράνεια και όχι η φτώχεια. Ένας άνθρωπος έχει χρόνο και για τις προσωπικές του υποθέσεις και για τις υποθέσεις της πόλης, και αυτοί που ασχολούνται με τις επιχειρήσεις τους είναι επίσης αρκετά ικανοί να εκφέρουν κρίση για τις δημόσιες υποθέσεις*. Έναν άνθρωπο που δεν λαμβάνει μέρος στις δημόσιες υποθέσεις κάποιος τον χαρακτηρίζουν φιλήσυχο άνθρωπο· εμείς οι Αθηναίοι τον χαρακτηρίζουμε άχρηστο. Τον λόγο δεν τον θεωρούμε ως εμπόδιο της δράσης, αλλά αναγκαία προπαρασκευή του. Άλλοι άνθρωποι γίνονται τολμηροί από άγνοια και δειλοί από υπολογισμό· εμείς μπορούμε να υπολογίσουμε, είμαστε ωστόσο τολμηροί. Επίσης, είμαστε γενναιόδωροι, όχι από σκοπιμότητα, αλλά από αυτοπεποίθηση. Στην πραγματικότητα, η πόλη μας είναι σχολείο ολόκληρης της Ελλάδας.

* Θουκυδίδης Α 70. Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ, σειρά ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ, αρ. σειράς 16: ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, τόμος 1ος: 'Ιστοριών Α'.

* Αυτό φανερά αποτελεί κριτική άλλων εμπορικών και βιοτεχνικών πόλεων, όπως η Κόρινθος· και περιέχει και το ενδιαφέρον υπονοούμενο πως αυτές οι πόλεις δεν κυβερνούνταν από επιχειρηματίες. Το Συντηρητικό κόμμα πιθανώς θα ήθελε την ακριβή παραπομπή αυτού του χωρίου: Θουκυδίδης Β 40.

Αυτός ο λόγος του Περικλή δίνει χωρίς αμφιβολία μια εξιδανικευμένη εικόνα της Αθήνας, αλλά ακριβώς γι' αυτό είναι ουσιαστικά μια αληθινή εικόνα, και σε κάθε περίπτωση τα ιδανικά ενός ανθρώπου αποτελούν ένα σημαντικό μέρος από αυτό που στην πραγματικότητα είναι. Η ουσιαστική αλήθεια της εικόνας αυτής δεν είναι αντικείμενο άμεσης απόδειξης, αλλά όταν παρατηρήσουμε οποιονδήποτε τομέα της δραστηριότητας της Αθήνας του Περικλή, μπορούμε να στραφούμε σε αυτόν τον λόγο και στο ευγενικό του εγκώμιο για την αθηναϊκή πόλη, και να αισθανθούμε την πεποίθηση πως οι Αθηναίοι αυτής της περιόδου πρέπει πράγματι να ήταν έτσι σε όλα τα βασικά τους χαρακτηριστικά. Υπάρχει η εκπληκτική ομορφιά του Παρθενώνα —τόσο μέτριου σε μέγεθος, μόνο 67 μέτρα μήκος- τόσο επιβλητικού στην όψη· στις φωτογραφίες απλώς ένας επιπλέον ελληνικός ναός, αλλά στην πραγματικότητα το πιο συναρπαστικό κτίσμα που υπάρχει. Υπάρχουν τα έργα του Σοφοκλή, συνθεμένα για αυτόν τον αθηναϊκό λαό και βραβευμένα από αυτόν. Κι εγώ ο ίδιος —αν επιτρέπεται μια προσωπική αναφορά— έχω κάνει λεπτομερείς παραδόσεις πάνω σε αυτά για τριάντα χρόνια και ακόμα και τώρα τα βρίσκω πιο φρέσκα, πιο συναρπαστικά, πιο μεστά νοήματος παρά ποτέ· τίποτα σε αυτά δεν είναι τυχαίο, τίποτα δεν έγινε για επίδειξη (παρόλη την υπέροχη τεχνική τους), τίποτα δεν είναι κατώτερης ποιότητας. Υπάρχουν, πιθανώς πιο εύλωπτες από όλα τα άλλα, οι απλές επιτύμβιες στήλες, σκαλισμένες από ανώνυμους γλύπτες, εξαιρετικά συγκινητικές στη σιωπηλή μεγαλοπρέπεια και ειλικρίνειά τους. Υπάρχουν τα απλά αντικείμενα οικιακής χρήσης και έχουν τις ίδιες αρετές. Πουθενά κανείς δεν είναι τόσο σίγουρος πως δεν θα συναντήσει ποτέ τίποτα ακαλλιέργητο, εκκεντρικό, αφύσικο ή επιπόλαιο όσο στην Αθήνα του Περικλή. Το πιο χαρακτηριστικό είναι η κωμωδία- έχει όλες εκείνες της ηχηρές βωμολοχίες που σήμερα ίσως δεν θα μπορούσαν να καταγραφούν, τίποτα όμως το σαχλό. Ο λόγος είναι πως ένας λαός εξαιρετικής ποιότητας ζούσε σε συνθήκες που τον συνήθισαν σε υψηλές πνευματικές, νοητικές και φυσικές επιδιώξεις.

Αυτό μάς φέρνει πίσω στην πόλη. Παντού η πόλη έδινε μια σταθερή πληρότητα και νόημα στη ζωή, αλλά πιο χαρακτηριστικά στην Αθήνα, όπου η πολιτική δημοκρατία έφτασε στη λογική της κορύφωσης. Υπάρχουν φυσικά μερικοί που αρνούνται πως η Αθήνα ήταν καν δημοκρατία, αφού οι γυναίκες, οι μετανάστες (μέτοικοι) και οι δούλοι δεν είχαν φωνή στη διευθέτηση των υποθέσεων. Αν ορίζουμε τη δημοκρατία ως συμμετοχή όλων των ενήλικων κατοίκων μιας χώρας στη διακυβέρνηση, τότε η Αθήνα δεν ήταν δημοκρατία, όπως δεν είναι και κανένα σύγχρονο κράτος- γιατί, εξαιτίας του μεγέθους του, κάθε σύγχρονο κράτος πρέπει να εμπιστεύεται τη διακυβέρνηση σε επαγγελματίες πολιτικούς που τον εκπροσωπούν, και αυτό είναι μια μορφή ολιγαρχίας.

Αν την ορίσουμε όμως ως συμμετοχή όλων των πολιτών στη διακυβέρνηση, τότε η Αθήνα ήταν δημοκρατία —και πρέπει να θυμόμαστε πως το σύνηθες ελληνικό κριτήριο για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη ήταν να είναι τουλάχιστον ο πατέρας, αν όχι και οι δυο γονείς, πολίτης. Κάθε ελληνικό «κράτος» ήταν (και θεωρητικά και συναισθηματικά) μια ομάδα συγγενών, όχι απλώς ο πληθυσμός μιας συγκεκριμένης περιοχής.

Αλλά για τον σκοπό μας δεν έχει μεγάλη σημασία ο ακριβής ορισμός της δημοκρατίας*. σκοπός μας είναι να δούμε πώς οι πολιτικοί θεσμοί της Αθήνας επηρέασαν τη ζωή και τη

* Απ' τη στιγμή που η λέξη δημοκρατία έχει και κάποιο επίκαιρο ενδιαφέρον, μια σημείωση για την ελληνική χρήση της μπορεί να επισυναφθεί εδώ. Στον καθημερινό λόγο, η λέξη δημοκρατία (= κυριαρχία του λαού) σήμαινε την πολιτική δημοκρατία όπως περιγράφηκε πιο πάνω- οι θεωρητικοί όμως, όπως χαρακτηριστικά ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, τη χρησιμοποίησαν με την έννοια της διακυβέρνησης από τους φτωχούς, και συνακόλουθα την καταδίκασαν ως αντίστοιχη της ολιγαρχίας και της τυραννίας, μορφών διακυβέρνησης που εμπνέονταν από το προσωπικό όφελος. Πολιτεία ήταν η ονομασία που δινόταν σε μια κυβέρνηση γενικής αποδοχής, χωρίς προτίμηση σε καμία τάξη.

σκέψη του Αθηναίου. Σε αυτό το κεφάλαιο θα τους περιγράψουμε- στο επόμενο θα τους παρακολουθήσουμε να λειτουργούν κάτω από την πίεση ενός απεγνωσμένου πολέμου.

Η Εκκλησία του Δήμου ήταν κυρίαρχη και έκανε καθετί δυνατό για να διατηρήσει την κυριαρχία της, τόσο στην πράξη όσο και θεωρητικά. Δεν υπήρχε πιθανότητα στην Αθήνα να αποκτήσει τον έλεγχο ο γραφειοκρατικός μηχανισμός —και αυτό ήταν ένα πλεονέκτημα του μικρού μεγέθους του κράτους. Την Εκκλησία του Δήμου αποτελούσαν όλοι οι ενήλικες Αθηναίοι άρρενες που είχαν γίνει δεκτοί ως νόμιμοι από τον δήμο τους και δεν είχαν χάσει ρητά τα πολιτικά τους δικαιώματα για κάποιο βαρύ αδίκημα. Κανένα ίχνος δεν είχε απομείνει από τα κριτήρια της ιδιοκτησίας παρά μόνο —χαρακτηριστικά— για την κατάταξη στον στρατό. Η πόλη ήταν τόσο πολύ μια κοινότητα πολιτών και τόσο λίγο ένα υπεράνθρωπο κράτος, ώστε ο πολίτης έπρεπε να εξασφαλίσει τον δικό του οπλισμό. Επομένως, ένας άνδρας αρκετά πλούσιος ώστε να συντηρεί το δικό του άλογο, υπηρετούσε στο ιππικό —με το δικό του άλογο, μολονότι όσο υπηρετούσε, η τον συντηρούσε. Ο μέτρια εύπορος υπηρετούσε στο βαρύ πεζικό (οπλίτες), εξασφαλίζοντας τον δικό του οπλισμό- και οι φτωχοί, οι οποίοι δεν μπορούσαν να προσφέρουν τίποτα περισσότερο από τον εαυτό τους, υπηρετούσαν ως βοηθητικοί, ή γίνονταν κωπηλάτες στον στόλο. Οι μετανάστες υπηρετούσαν στο πλευρό των πολιτών, αλλά οι δούλοι δεν υπηρετούσαν ούτε στον στρατό ούτε στο ναυτικό, παρά μόνο σε στιγμές μεγάλου κινδύνου, οπότε οι δούλοι καλούνταν να καταταγούν με την υπόσχεση (η οποία τηρείτο) της απελευθέρωσης και των πλήρων κοινωνικών (όχι πολιτικών) δικαιωμάτων.

Η Εκκλησία του Δήμου, μια μαζική συνέλευση όλων των ντόπιων αρρένων κατοίκων της Αθήνας, ήταν το μοναδικό νομοθετικό σώμα και είχε, με ποικίλους τρόπους, τον απόλυτο έλεγχο της διακυβέρνησης και της απονομής δικαιοσύνης. Πρώτα η διακυβέρνηση. Ο παλιός Άρειος Πάγος, αποτελούμενος από πρώην άρχοντες, δεν είχε πλέον καμία αρμοδιότητα εκτός από την εκδίκηση υποθέσεων ανθρωποκτονίας. Οι άρχοντες, τόσο ισχυροί κάποτε, τώρα εκλέγονταν με ετήσια ψηφοφορία από την Εκκλησία του Δήμου. Κάθε πολίτης, κάθε χρόνο μπορούσε να γίνει ένας από τους εννιά άρχοντες- αυτό φυσιολογικά σήμαινε πως το αξίωμα του άρχοντα, μολονότι είχε διοικητική ευθύνη, δεν είχε ουσιαστική δύναμη. Η δύναμη παρέμενε στην Εκκλησία του Δήμου. Η Εκκλησία του Δήμου συνεδρίαζε τακτικά μια φορά τον μήνα, εκτός αν συγκαλείτο εκτάκτως για να διευθετήσει κάποιο σημαντικό ζήτημα. Κάθε πολίτης μπορούσε να μιλήσει, αν έκανε την Εκκλησία του Δήμου να τον ακούσει· οποιοσδήποτε μπορούσε να προτείνει οτιδήποτε, μέσα σε κάποια αυστηρά πλαίσια ασφάλειας του πολιτεύματος. Ένα τόσο μεγάλο, όμως, σώμα χρειαζόταν μια επιτροπή για να προετοιμάζει τις εργασίες του και να αντιμετωπίζει τα επείγοντα ζητήματα. Η επιτροπή αυτή ήταν η Βουλή των 500, όχι εκλεγμένη, αλλά επιλεγμένη με κλήρο, πενήντα από κάθε φυλή. Απ' τη στιγμή που η Βουλή επιλεγόταν τυχαία και αποτελούνταν από τελείως διαφορετικούς ανθρώπους κάθε χρόνο, δεν μπορούσε να διαμορφώσει οποιαδήποτε συνείδηση αυτόνομης πολιτικής οντότητας. Αυτό ήταν και το βασικό σχέδιο: τίποτα δεν έπρεπε να επισκιάσει την Εκκλησία του Δήμου. Οι περισσότερες διοικητικές υπηρεσίες ήταν επανδρωμένες από μέλη της Βουλής. Από τη στιγμή όμως που 500 άνθρωποι δεν μπορούσαν να συνεδριάζουν και ήταν πάρα πολλοί για να αποτελέσουν μια αποτελεσματική εκτελεστική επιτροπή, υπήρχε ένα εσωτερικό συμβούλιο, η πρυτανεία, αποτελούμενο με τη σειρά του από 50 μέλη, επιλεγμένα με κλήρο από καθεμιά από τις δέκα φυλές· οι πρυτάνεις συνεδρίαζαν για το 1/10 του έτους. Από αυτούς ένας επιλεγόταν με κλήρο για να είναι ο πρόεδρος κάθε μέρα. Αν γινόταν συνεδρίαση της Εκκλησίας του Δήμου, προέδρευε· για 24 ώρες ήταν ο τυπικός αρχηγός του κράτους. (Συνέβη, καθώς η Ελλάδα είναι μια βαθύτατα δραματική χώρα, ο Σωκράτης να έχει αυτή τη θέση μια μέρα προς το τέλος του πολέμου, όταν η Εκκλησία του Δήμου έχασε την ψυχραιμία της —όπως μερικές φορές συνέβαινε, όχι όμως συχνά— και παράνομα απαίτησε να παραπεμφθεί με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας όλο το σώμα των στρατηγών

επειδή δεν μπόρεσε να σώσει τους επιζώντες της επιτυχούς ναυμαχίας των Αργινουσών. Ο Σωκράτης απήφησε το πλήθος και αρνήθηκε να θέσει σε ψηφοφορία μια παράτυπη πρόταση.) Για περαιτέρω έλεγχο της διοίκησης, όλοι οι απερχόμενοι άρχοντες έπρεπε να υποβάλουν στην Εκκλησία του Δήμου απολογισμό των διοικητικών τους πράξεων, και η ευθύνη τους δεν σταματούσε παρά μόνο όταν περνούσαν από αυτόν τον έλεγχο. Μέχρι να ολοκληρωθεί η διαδικασία αυτή, δεν μπορούσαν ούτε να φύγουν από την Αθήνα ούτε να πουλήσουν την περιουσία τους.

Ένα σημαντικό αξίωμα δεν μπορούσε να αφεθεί στην τύχη της κλήρωσης και αυτό ήταν η διοίκηση του στρατού, στην ξηρά ή στη θάλασσα. Οι δέκα στρατηγοί εκλέγονταν, αλλά για ένα χρόνο, μολοντί η επανεκλογή ήταν επιτρεπτή και μάλιστα συνήθης· αλλά δεν ήταν καθόλου ασυνήθιστο για έναν Αθηναίο να είναι στρατηγός σε μια εκστρατεία και απλός στρατιώτης στην επομένη. Αυτή ήταν η ύψιστη εκδήλωση της βασικής έννοιας της δημοκρατίας, «το να κυβερνάς και με τη σειρά σου να κυβερνιέσαι». Ήταν σαν ο πρόεδρος του συνδικάτου ενός χρόνου να επέστρεφε αυτομάτως στη θέση του τον επόμενο χρόνο. Καθώς ήταν οι μόνοι αξιωματούχοι που εκλέγονταν για την ικανότητά τους και κατείχαν αξιώματα υψίστης σημασίας, οι στρατηγοί αναμενόμενα είχαν μεγάλη επιρροή στις υποθέσεις της πόλης. Ήταν μέσω του αξιώματος του, αλλά και μέσω της προσωπικής του επιβολής στην Εκκλησία του Δήμου, που ο Περικλής καθοδηγούσε τους Αθηναίους για τόσο πολύ.

Η Εκκλησία του Δήμου δεν ήλεγχε μόνο τη νομοθεσία και τη διοίκηση, αλλά και τη δικαιοσύνη· όπως δεν υπήρχαν επαγγελματίες αξιωματούχοι, έτσι δεν υπήρχαν και επαγγελματίες δικαστές ή συνήγοροι. Διατηρήθηκε η αρχή πως ο αδικημένος απευθυνόταν κατευθείαν στους συμπολίτες του για δικαιοσύνη —σε τοπικά δικαστήρια για ασήμαντα ζητήματα, σε αθηναϊκά δικαστήρια για σημαντικά ζητήματα, ποινικά ή πολιτικά. Το δικαστήριο αποτελούσε ουσιαστικά τμήμα της Εκκλησίας του Δήμου, και ποίκιλλε σε μέγεθος, αριθμώντας από 101 μέχρι 1.001 μέλη, ανάλογα με τη σοβαρότητα της υπόθεσης. Δεν υπήρχε δικαστής, μόνο ένας καθαρά τυπικός πρόεδρος. Δεν υπήρχαν συνήγοροι· τα δύο μέρη χειρίζονταν τη δική τους υπόθεση, μολοντί στην πραγματικότητα οι διάδικοι μπορούσαν να προσλάβουν έναν επαγγελματία «λογογράφο» για να τους γράψει τον λόγο τους· έπειτα όμως τον μάθαιναν και τον εκφωνούσαν οι ίδιοι. Αυτό το λαϊκό δικαστήριο στηριζόταν στον νόμο και στην πρακτική, και δεν υπήρχε δικαίωμα έφεσης. Αν το αδίκημα ήταν τέτοιο για το οποίο ο νόμος δεν όριζε συγκεκριμένη τιμωρία, τότε —καθώς ένα μεγάλο δικαστήριο δεν μπορούσε να ρυθμίσει την ποινή εύκολα— ο κατηγορος, αν είχε κερδίσει την υπόθεση, πρότεινε την ποινή, και ο κατηγορούμενος πρότεινε μια εναλλακτική ποινή, και το δικαστήριο έπρεπε να επιλέξει ανάμεσα στις δύο. Αυτό ερμηνεύει τη διαδικασία στην Απολογία του Πλάτωνα· όταν ο Σωκράτης είχε ήδη καταδικαστεί, ο κατηγορος ζήτησε τη θανατική ποινή, αλλά ο Σωκράτης, αφού πρώτα πρότεινε ως εναλλακτική ποινή τη σίτισή του στο πρυτανείο, κατέληξε να προτείνει όχι την εξορία, την οποία το δικαστήριο ευχαρίστως θα είχε αποδεχτεί, αλλά ένα σχεδόν γελοίο πρόστιμο.

Η μελέτη μας, μολοντί σύντομη, θα φέρει στην επιφάνεια ένα ουσιώδες στοιχείο, πως τις δημόσιες υποθέσεις στην Αθήνα τις χειρίζονταν, όσο το δυνατόν, ερασιτέχνες. Στον επαγγελματία αφήνονταν όσο το δυνατόν λιγότερα περιθώρια δράσης· στην πραγματικότητα, ο ειδικός ήταν συνήθως ένας δημόσιος δούλος. Κάθε πολίτης ήταν, με τη σειρά, στρατιώτης, νομοθέτης, δικαστής και αξιωματούχος (αν όχι άρχοντας, τουλάχιστον μέλος της Βουλής). Η υπερβολική χρήση ερασιτεχνών μπορεί να φαντάζει παράλογη στον αναγνώστη· στην πραγματικότητα επικρίθηκε σκληρά από τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα, όχι τόσο επειδή ήταν αναποτελεσματική όσο επειδή εμπιστευόταν σε ανθρώπους τελείως ανίδεους τη μεγαλύτερη αποστολή της πολιτικής τέχνης, δηλαδή να κάνει τον άνθρωπο καλύτερο. Αυτό όμως παρεμπιπτόντως.

Κάτω από αυτή τη γενική αποστροφή προς τους επαγγελματίες, υπήρχε μια λίγο πολύ συνειδητή αντίληψη για την πόλη, ότι δηλαδή το χρέος της συμμετοχής, στην κατάλληλη περίοδο της ζωής του και σε όλες τις υποθέσεις της πόλης, ήταν κάτι που το άτομο όφειλε τόσο στην πόλη όσο και στον εαυτό του. Ήταν μέρος της γεμάτης εκείνης ζωής την οποία μόνο η πόλη μπορούσε να προσφέρει- οι άγριοι, που ζουν μόνο για τον εαυτό τους, δεν μπορούσαν να το έχουν, ούτε οι πολιτισμένοι βάρβαροι που ζούσαν σε μια τεράστια αυτοκρατορία διοικούμενη από έναν βασιλιά και τους προσωπικούς του υπηρέτες. Για τον Αθηναίο τουλάχιστον, ο αυτοέλεγχος μέσω της συζήτησης, η αυτοπειθαρχία, η προσωπική ευθύνη, η άμεση συμμετοχή στη ζωή της πόλης σε κάθε έκφασή της, όλ' αυτά ήταν το οξυγόνο που τον κρατούσε στη ζωή.

Όλ' αυτά θα ήταν ασυμβίβαστα με μια αντιπροσωπευτική κυβέρνηση που θα διοικούσε μια μεγάλη περιοχή. Αυτός είναι ο λόγος που η Αθήνα δεν μπορούσε να αναπτυχθεί όσο η Ρώμη, ενσωματώνοντας άλλες πόλεις. Για τον Αθηναίο η ευθύνη της λήψης των δικών του αποφάσεων, η εκτέλεσή τους και η αποδοχή των συνεπειών τους ήταν ένα απαραίτητο μέρος της ζωής ενός ελεύθερου ανθρώπου. Αυτός είναι ένας λόγος για τον οποίο η λαϊκή τέχνη στην Αθήνα ήταν η τραγωδία του Αισχύλου και του Σοφοκλή και η κωμωδία του Αριστοφάνη, ενώ η δική μας είναι ο κινηματογράφος. Ο Αθηναίος ήταν συνηθισμένος να αντιμετωπίζει σημαντικά ζητήματα· έτσι, μια τέχνη που δεν ασχολείται με σημαντικά ζητήματα θα του φαινόταν παιδαριώδης.

Αυτός ο απολογισμός του αθηναϊκού πολιτεύματος, αναγκαστικά πολύ σύντομος, πιθανώς θα γεννήσει στον νου του αναγνώστη δυο ζητήματα: πόσο πολύ ερασιτεχνικό ακούγεται το όλο πράγμα και πόσο τεράστιο χρόνο έπρεπε ο Αθηναίος να αφιερώσει στις δημόσιες υποθέσεις για να λειτουργήσει πλήρως ένα τέτοιο σύστημα.

Για να ξεκινήσουμε με το πρώτο ζήτημα. Επρόκειτο για κυβέρνηση ερασιτεχνών με την αυστηρή έννοια της λέξης; αυτό σημαίνει από ανθρώπους που τους άρεσε η διακυβέρνηση και η διοίκηση; Το να θέσουμε έτσι το ζήτημα, είναι ίσως παραπλανητικό, καθώς οι λέξεις «κυβέρνηση» και «διοίκηση» απαιτούν για εμάς κεφαλαία γράμματα- είναι ιδανικά, αυτοσκοποί στους οποίους κάποια πλανημένα πρόσωπα αφιερώνουν τη ζωή τους. Για τους Έλληνες, ήταν απλώς δύο πλευρές του ίδιου πολύπλευρου πράγματος, της ζωής της πόλης. Η συμμετοχή στις υποθέσεις της πόλης δεν ήταν μόνο ένα καθήκον που ένας άνθρωπος όφειλε στην πόλη- ήταν επίσης ένα καθήκον που ένας άνθρωπος όφειλε στον εαυτό του, και μάλιστα ένα καθήκον συναρπαστικό. Ήταν μέρος της πλήρους ζωής του. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Αθηναίος ποτέ δεν προσέλαβε επαγγελματίες διοικητές ή δικαστές, αν μπορούσε να το αποφύγει. Η πόλη ήταν ένα είδος υπερ-οικογένειας, και οικογενειακή ζωή σημαίνει άμεση συμμετοχή στις οικογενειακές υποθέσεις και σε οικογενειακά συμβούλια. Αυτή η συμπεριφορά απέναντι στην πόλη εξηγεί επίσης γιατί ο Έλληνας ποτέ, όπως λέμε, δεν «επινόησε» αντιπροσωπευτική κυβέρνηση. Γιατί θα έπρεπε να «επινόησει» κάτι το οποίο οι περισσότεροι Έλληνες αγωνίζονταν να καταργήσουν, δηλαδή το να κυβερνώνται από κάποιον άλλον;

Ήταν όμως ερασιτεχνικό υπό άλλη έννοια; Ήταν αναποτελεσματικό ή ασυνεπές; Σε αυτό το ερώτημα, πιστεύω, μπορούμε να απαντήσουμε αρνητικά, αν κρίνουμε όχι με βάση την τελειότητα, αλλά με βάση τη διακυβέρνηση όπως συνήθως συναντάται μεταξύ των ανθρώπων. Το πολίτευμα ήταν σταθερό και συνήλθε αρκετά εύκολα από δύο ολιγαρχικές επαναστάσεις που οφείλονταν στην πίεση ενός ανεπιτυχούς πολέμου. Απέκτησε και διοίκησε μια αυτοκρατορία· μάζεψε τους φόρους του· ρύθμισε την οικονομία, τα δημοσιονομικά και το νόμισμά του με αξιοσημείωτη σταθερότητα· φαίνεται πως κράτησε ένα επίπεδο δημόσιας δικαιοσύνης το οποίο αρκετές κυβερνήσεις της εποχής μας δεν το έχουν φτάσει. Έχασε έναν κρίσιμο πόλεμο, όχι από έλλειψη ενεργητικότητας ή φαντασίας, αλλά από σοβαρά σφάλματα κρίσης, και σε αυτό είναι επιρρεπής κάθε μορφή διακυβέρνησης. Αν κριθεί από όλα αυτά,

τα συνηθισμένα κριτήρια της αποτελεσματικότητας, αυτό το πείραμα ορθολογικής δημοκρατίας δεν πρέπει να χαρακτηριστεί ανεπιτυχές.

Ο Αθηναίος θα αποδεχόταν όλα αυτά τα κριτήρια αποτελεσματικότητας ως σωστά, αλλά θα προσέθετε κι ένα άλλο: εξασφάλιζε η κυβέρνηση στον μέσο πολίτη ένα σχετικά καλό επίπεδο ζωής; Δηλαδή, εκτός από όσα περιμένουμε σήμερα από την κυβέρνησή μας, όξυνε τον νου του και ικανοποιούσε το πνεύμα του; Απαντώντας σε αυτό το ερώτημα, δεν μπορεί να υπάρχει οποιοσδήποτε δισταγμός. Ένα πολύ πιο ενδελεχές κριτήριο τέθηκε από φιλοσόφους όπως ο Σωκράτης και ο Πλάτων: ασκεί αυτή η μορφή διακυβέρνησης τον άνθρωπο στην αρετή; Ο Πλάτων στον Γοργία λέει πως ο Θεμιστοκλής, ο Κίμων και ο Περικλής «γέμισαν την πόλη με τείχη και ανοησίες αυτού του είδους», αλλά απέτυχαν οικτρά στο κύριο καθήκον του πολιτικού, να κάνει τους πολίτες πιο ενάρετους. Η αποτελεσματικότητα, ωστόσο, αυτού του είδους είναι κάτι στο οποίο πολύ λίγες κυβερνήσεις αποσκοπούν.

Εξετάζοντας την αποτελεσματικότητα στην ευρύτερη της έννοια, δύο πράγματα έρχονται στο μυαλό μας. Πρώτα το μικρό μέγεθος του κράτους. Αυτή η αθηναϊκή τοπική συνάντηση, η Εκκλησία του Δήμου, κάτι σαν ένα σημερινό δραστήριο τοπικό συμβούλιο, είχε τις περισσότερες φορές να αντιμετωπίσει προβλήματα για τα οποία τα περισσότερα μέλη είχαν άμεση γνώση. Επιπλέον, η πολυπλοκότητα των πραγμάτων ήταν πολύ πιο περιορισμένη απ' όσο σήμερα, όχι τόσο η πνευματική ή ηθική πολυπλοκότητα των πραγμάτων, η οποία είναι πάντα η ίδια, αλλά η πολυπλοκότητα της οργάνωσης. Αν κηρυσσόταν πόλεμος, δεν ήταν υπόθεση «κινητοποίησης του συνόλου των δυνάμεων του έθνους», με ατέλειωτες επιτροπές και τεράστια σπατάλη χαρτιού· ήταν απλώς υπόθεση κάθε άντρα να πάει σπίτι του, να πάρει την ασπίδα, το δόρυ του και εφόδιά του, και να παρουσιαστεί για την ανάληψη υπηρεσίας. Η Εκκλησία του Δήμου έκανε τα σοβαρότερα λάθη της, όταν πήρε αποφάσεις σε ζητήματα για τα οποία δεν είχε άμεση γνώση. Έτσι, στο μέσον του πολέμου, πήρε την ολέθρια απόφαση να εκστρατεύσει στη Σικελία, μολοντί (όπως σημειώνει ο Θουκυδίδης) πολύ λίγοι ήξεραν πού είναι η Σικελία ή πόσο μεγάλη είναι.

Έπειτα, πρέπει να θυμάται κανείς πως όλα τα μέλη αυτής της Εκκλησίας του Δήμου, εκτός από τα νεότερα, είχαν άμεση εμπειρία της διοίκησης σε ποικίλα τοπικά και φυλετικά αξιώματα και δικαστήρια, και πως κάθε χρόνο 500 άντρες υπηρετούσαν στη Βουλή, συντάσσοντας νομοσχέδια για έγκριση από τη Βουλή, υποδεχόμενοι ξένες πρεσβείες, ασχολούμενοι με τα οικονομικά, και όλα τα υπόλοιπα. Αν υπολογίσουμε σε 30.000 τους πολίτες, τότε θα γίνει φανερό πως κάθε πολίτης ήταν πιο πιθανό να υπηρετήσει την ετήσια θητεία στη Βουλή παρά να μην την υπηρετήσει. Η Εκκλησία του Δήμου, στην πραγματικότητα, αποτελούνταν στο μεγαλύτερο μέρος της από ανθρώπους οι οποίοι ήξεραν αυτό για το οποίο συζητούσαν, και μάλιστα από προσωπική εμπειρία.

Αυτό μάς οδηγεί στο δεύτερο ζήτημά μας, πώς ο μέσος Αθηναίος έβρισκε χρόνο για όλ' αυτά. Δεν ήταν υπεράνθρωπος και η μέρα αποτελούνταν από 24 ώρες και τότε όπως και σήμερα. Αυτό είναι βέβαια ένα σημαντικό ζήτημα. Οι Έλληνες, όπως και όλοι οι πολιτισμένοι λαοί της αρχαιότητας και πολλοί άλλοι λαοί μέχρι σήμερα, ήταν δουλοκτητικοί. Με βάση αυτό, πολλοί, που δεν έχουν διαβάσει τον Αριστοφάνη αλλά έχουν διαβάσει την Καλύβα του Μάρμπρα-Θωμά, έχουν συμπεράνει πως ο πολιτισμός της Αττικής ήταν έργο μιας τάξης οκνηρών ανθρώπων, η οποία συντηρείτο από δούλους. Αυτή η άποψη μπορεί να είναι παρήγορη για εμάς, που έχουμε πολύ μεγαλύτερη οικονομική δύναμη και πολύ λιγότερο αληθινό πολιτισμό, αλλά είναι κατ' ουσίαν λανθασμένη. Υπάρχει πολύ μικρή ομοιότητα μεταξύ απ' τη μια της ελληνικής δουλείας του 5ου και του 4ου αι., και από την άλλη των ρωμαϊκών latifundia, μεγάλων δηλαδή κτημάτων τα οποία καλλιεργούσαν δούλοι και δημιουργήθηκαν από την ερήμωση της υπαίθρου.

Κατ' αρχάς, η αγροτική δουλεία στην Ελλάδα σπάνια υπήρξε· ήταν ακόμα ζωντανή η παράδοση που απαιτούσε από τον πολίτη να κατέχει τη δική του γη, και η δουλεία προσέφερε

λίγα πλεονεκτήματα σε μια γεωργία μικρής κλίμακας όπως αυτή, καθώς ο δούλος θα έτρωγε περίπου όσα παρήγαγε. Ο εύπορος αγρότης, όπως και ο εύπορος αστός, είχαν λίγους δούλους, οι οποίοι απασχολούνταν κυρίως σε προσωπικές και οικιακές εργασίες. Ο Αθηναίος ο οποίος βγαίνει για ψώνια έχει έναν δούλο —αν μπορεί να τον πληρώνει— για να μεταφέρει τα ψώνια του, και υπάρχει κι άλλος ένας ή δύο στο σπίτι, άντρες ή γυναίκες, λειτουργώντας ως υπηρέτες και ως παραμάνες. Όλ' αυτά προσέθεταν στις ανέσεις της ζωής και, ως κάποιο βαθμό, προήγαγαν τον πολιτισμό, όπως ακριβώς οι υπηρέτες που άλλοτε είχαμε επέτρεπαν στις γυναίκες της μεσαίας τάξης να παίζουν μπριτζ τα απογεύματα, και στους καθηγητές να γράφουν βιβλία. Ωστόσο, οι δούλοι σίγουρα δεν ήταν η βάση της οικονομικής ζωής της Αττικής. Μια σύγχρονη αυθεντία* υπολογίζει πως λίγο πριν τον Πελοποννησιακό πόλεμο υπήρχαν περίπου 125.000 δούλοι στην Αττική, εκ των οποίων οι 65.000 περίπου, παραπάνω δηλαδή από τους μίσους, είχαν οικιακή απασχόληση. Ο καθηγητής Gomme υπολογίζει πως την ίδια περίοδο υπήρχαν περίπου 45.000 Αθηναίοι άντρες πάνω από τα 18, άρα ένας συνολικός πληθυσμός γνήσιων Αθηναίων περίπου 100.000. Αυτό θα έδινε περίπου μισό δούλο στον κάθε πολίτη κατά μέσο όρο, αλλά είναι αδύνατο να υπολογίσουμε πόσα νοικοκυριά δεν είχαν κανέναν δούλο και πόσα είχαν πολλούς. Από τους υπόλοιπους δούλους, ο καθηγητής Gomme υπολογίζει 50.000 στη βιοτεχνία και 10.000 στα μεταλλεία. Η μεταχείριση των τελευταίων ήταν υπερβολικά σκληρή, το μοναδικό μελανό σημείο του γενικού ανθρωπισμού των Αθηναίων. Οι δούλοι τους σε γενικές γραμμές είχαν αρκετή ελευθερία, και πολύ μεγαλύτερη νομική προστασία από τους νέγρους των Η.Π.Α. —και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό ώστε ήταν σπαρτιατικό αστείο το ότι στους δρόμους της Αθήνας δεν μπορούσες να ξεχωρίσεις έναν δούλο από έναν πολίτη. Στα μεταλλεία, όμως, οι δούλοι συχνά δούλευαν μέχρι να πεθάνουν· οι συνθήκες ήταν πολύ χειρότερες απ' όσο ήταν στα δικά μας εργοστάσια στις πιο σκοτεινές εποχές, μολονότι ένας Αθηναίος απολογητής θα μπορούσε δικαιολογημένα να υποστηρίξει πως οι Αθηναίοι τουλάχιστον δεν προσποιούνταν πως εκείνα τα θύματα ήταν πολίτες, με αθάνατες ψυχές, και πως μόνο οι πιο δύστροποι δούλοι στέλνονταν εκεί. Ωστόσο ήταν φριχτό. Απ' τη μια, αναμφίβολα, ίσχυε το «ό,τι δεν βλέπουμε γρήγορα το ξεχνούμε», ενώ από την άλλη τα μεταλλεία δύσκολα θα μπορούσαν να λειτουργήσουν χωρίς κάτι τέτοιο. Οι περισσότεροι πολιτισμοί έχουν και την τερατώδη πλευρά τους: σκοτώνουμε 4.000 πολίτες ετησίως στους δρόμους, επειδή ο υπάρχων τρόπος ζωής μας δεν μπορεί αλλιώς να συνεχιστεί. Το να καταλάβει κανείς δεν σημαίνει απαραίτητα και πως συγχωρεί, και δεν βλάπτει να προσπαθεί κανείς να καταλάβει.

Όσον αφορά τους (υπολογιζόμενους) 50.000 δούλους στη βιοτεχνία, ακούγεται ένα τεράστιο νούμερο σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού. Αν εμείς στη Μεγάλη Βρετανία είχαμε έναν ανάλογο αριθμό βιομηχανικών δούλων —ας πούμε 10 εκατομμύρια— θα έπρεπε όλοι να ζούμε με υπερβολική άνεση —αυτά θα συνέβαιναν αν δεν υπήρχαν οι νόμοι της οικονομίας που θα φρόντιζαν να βρεθούμε στη χειρότερη από ποτέ θέση. Προσπαθώντας όμως να υπολογίσουμε την οικονομική και κοινωνική επίδραση αυτών των 50.000 δούλων, πρέπει να θυμόμαστε πως με την απουσία μηχανημάτων, η εργασία τους δεν παρήγαγε ένα μεγάλο πλεόνασμα για να ζήσουν οι άλλοι· παρήγαγε σίγουρα κάποιο, όχι όμως μεγάλο. Υπήρχε ένας πολύ αποτελεσματικός περιορισμός της απασχόλησης των βιοτεχνικών δούλων· στην περίοδο που δεν είχε δουλειά, ένας αδρανής δούλος ήταν ζημιά. Έπρεπε να τραφεί και η αγοραστική του αξία ήταν μικρότερη από τα έξοδα συντήρησής του. Γι' αυτό βλέπουμε πως μια τυπική «βιοτεχνία» απασχολούσε και δούλους και πολίτες, καθώς οι πολίτες μπορούσαν να απολυθούν. Η «βιοτεχνία» πάντως ήταν πάντα μια μικρής κλίμακας υπόθεση· αν απασχολούσε είκοσι δούλους, ήταν πραγματικά μια μεγάλη επιχείρηση. Χάρη στην

* Ο Α. W. Gomme, History of Greece, τόμ. 1, στο History of European Civilization (Eyre). Αυτή ίσως είναι η καλύτερη σύντομη ιστορία που υπάρχει για τον πολιτισμό της Ελλάδας.

πρόσφατη ανακάλυψη μερικών επιγραφών, συμβαίνει να γνωρίζουμε κάτι για την επιχειρηματική πλευρά μερικών κτηρίων της Ακρόπολης. Γνωρίζουμε πως η Αθήνα ήταν ένα δουλοκτητικό κράτος· περιμέναμε λοιπόν με βεβαιότητα ο Παρθενών, το Ερέχθειο και τα υπόλοιπα κτήρια να έχουν χτιστεί από έναν εργολάβο, ο οποίος θα είχε χρησιμοποιήσει συνεργεία δούλων. Κατόπιν όμως περισσότερης μελέτης, είναι ίσως αρκετά ανόητο να υποθέσουμε πως αρχιτεκτονική και γλυπτική τέτοιας ποιότητας —τόσο βαθυστόχαστη, τόσο ανθρωπιστική, τόσο ευφυής — μπορούσε να έχει δημιουργηθεί από κατόχους δούλων· αυτά τα κτήρια είναι τόσο διαφορετικά από τις Πυραμίδες. Και ανακαλύπτουμε πως στην πραγματικότητα τίποτα τέτοιο δεν έγι- νε, αλλά κάτι άλλο εξίσου απίστευτο. Αυτά τα κτήρια ανεγέρθηκαν μέσω εκατοντάδων ξεχωριστών συμφωνιών· ένας πολίτης με έναν δούλο συμφώνησε να φέρει δέκα φορτία μάρμαρο από την Πεντέλη· ή ένας πολίτης, προσλαμβάνοντας δύο Αθηναίους και έχοντας στην κατοχή του τρεις δούλους, συμφωνεί να διακοσμήσει με ραβδώσεις έναν κίονα. Υπήρχε δουλεία και βοήθησε, όμως σαν μια βοηθητική μηχανή· το να υποστηρίζουμε όμως πως αποτελούσε τη βάση της αθηναϊκής οικονομίας, είναι μια σοβαρή υπερβολή, και το να πούμε πως έδωσε τον τόνο σε αυτήν την κοινωνία και αποξένωσε τον μέσο πολίτη από τη σκληρή δουλειά είναι γελοίο. Αυτό που έκανε ήταν να κρατήσει χαμηλό το επίπεδο των μισθών γιατί, αν γινόταν πιο προσοδοφόρο, στη μακρά πορεία, να αγοράσεις έναν δούλο, κανείς δεν θα απασχολούσε έναν ελεύθερο εργαζόμενο· αλλά η κατοχή δούλου ήταν μια επένδυση με ρίσκο.

Στην έρευνά μας, τώρα, για την προέλευση του ελεύθερου χρόνου τον οποίο οι Αθηναίοι φαίνεται να είχαν σε τόση αφθονία, πρέπει να δώσουμε την απαιτούμενη, και όχι μεγαλύτερη, σημασία στη δουλειά. Ως επί το πλείστον, η δουλειά απλώς αύξησε τον ελεύθερο χρόνο εκείνων που ήδη ζούσαν αρκετά άνετα. Πρέπει να δώσουμε πολύ μεγαλύτερη σημασία, πιστεύω, στον υπερβολικά απλό τρόπο ζωής με τον οποίο ζούσε ακόμα και ο πλούσιος Αθηναίος. Το σπίτι του, η οικοσκευή του, η ενδυμασία του, η διατροφή του, ήταν τέτοια που ο Βρετανός τεχνίτης θα απέρριπτε με περιφρόνηση — και είναι αλήθεια πως στο βρετανικό κλίμα δεν θα μπορούσε να ζήσει με αυτά.

Είναι βέβαια αλήθεια πως τα μηχανήματα παράγουν για εμάς το μεγαλύτερο ποσοστό από τα εκατοντάδες πράγματα που έχουμε και που οι Έλληνες δεν είχαν, αλλά αυτό έχει και την αρνητική του πλευρά. Μιλάμε αυτή τη στιγμή όχι για άνεση αλλά για ελεύθερο χρόνο, τον οποίο οι Έλληνες εκτιμούσαν περισσότερο απ' όλα πλην της δόξας· και δεν φαίνεται πως τα μηχανήματα σε γενικές γραμμές έχουν αυξήσει πολύ τον ελεύθερο χρόνο μας. Έχουν αυξήσει υπερβολικά τις πολυπλοκότητες της ζωής, ώστε το μεγαλύτερο μέρος από τον ελεύθερο χρόνο τον οποίο μάς εξασφαλίζουν τα μηχανήματα, μάς τον παίρνει πίσω η υπερεργασία την οποία απαιτεί η μηχανοποιημένη εποχή μας.

Τρίτον, όταν ο αναγνώστης υπολογίσει πόσος χρόνος εργασίας του καταναλώνεται για να πληρώσει πράγματα χωρίς τα οποία οι Έλληνες απλά μπορούσαν να ζήσουν (πράγματα όπως καναπέδες, κολάρα και γραβάτες, στρωσίδια, καπνός, τσάι και δημόσιες υπηρεσίες), ας αναλογιστεί επίσης τις καθημερινές ασχολίες που έχουμε εμείς και που εκείνος δεν είχε (διάβασμα βιβλίων και εφημερίδων, καθημερινή μετάβαση στη δουλειά, διακόσμηση του σπιτιού, κούρεμα του γρασιδιού, το οποίο στο κλίμα μας είναι ο σφοδρότερος εχθρός της κοινωνικής και πνευματικής ζωής). Επιπλέον, το καθημερινό ωράριο ρυθμιζόταν όχι από το ρολόι αλλά από τον ήλιο, αφού δεν υπήρχε αποτελεσματικό τεχνητό φως. Οι δραστηριότητες ξεκινούσαν από την αυγή. Στον Πρωταγόρα του Πλάτωνα ένας ανυπόμονος νέος βιάζεται να δει τον Σωκράτη και τον φωνάζει τόσο νωρίς που ο Σωκράτης είναι ακόμα ξαπλωμένος στο κρεβάτι (ή μάλλον γερμένος πάνω στο κρεβάτι, τυλιγμένος πιθανώς με το πανωφόρι του), και ο νέος πρέπει να περπατήσει ψηλαφώντας προς το κρεβάτι, καθώς δεν υπάρχει ακόμα φως. Ο Πλάτων εμφανώς θεωρεί ότι αυτή η συνάντηση έγινε νωρίς, αλλά δεν ήταν και τελείως παράλογη. Ζηλεύουμε, ίσως, τους μέσους Αθηναίους οι οποίοι φαίνεται πως

μπορούσαν να διαθέσουν μερικές ώρες το απόγευμα στα λουτρά ή στο γυμνάσιο (ένα μεγάλο αθλητικό και πολιτιστικό κέντρο συντηρούμενο από το δημόσιο για δημόσια χρήση). Εμείς δεν μπορούμε να έχουμε ελεύθερο χρόνο στο μέσο της ημέρας κατ' αυτόν τον τρόπο. Όχι, αλλά εμείς ξυπνάμε στις 7.00' και αν προσθέσουμε το ξύρισμα, το πρωινό και την προετοιμασία της σύνθετης πανοπλίας που φοράμε, δεν είμαστε έτοιμοι για οτιδήποτε πριν τις 8.30'. Ο Έλληνας σηκώνονταν με το που ξημέρωνε, τίνιζε την κουβέρτα μέσα στην οποία είχε κοιμηθεί, την τύλιγε κομπά γύρω του σαν ρούχο, είχε γενειάδα και δεν έπαιρνε πρωινό, και ήταν έτοιμος να αντιμετωπίσει τον κόσμο σε 5 λεπτά. Το απόγευμα μάλιστα δεν ήταν το μέσο της ημέρας, αλλά πολύ κοντά στο τέλος της.

Τέλος, πολλές μορφές δημόσιας υπηρεσίας πληρώνονταν, συμπεριλαμβανομένης μάλιστα και της συμμετοχής στην Εκκλησία του Δήμου. Στην πραγματικότητα, η Αθήνα ανακάλυψε αυτό που εμείς ανακαλύψαμε κατά τη διάρκεια του τωρινού αιώνα, πως αν θέλουμε ο μέσος πολίτης να αφιερώσει τον χρόνο του στη δημόσια εργασία, πρέπει να τον αποζημιώσουμε για τον χρόνο που χάνει — μολονότι δεν έχουμε ορίσει ακόμα ένα δημόσιο κονδύλιο για να επιτρέψουμε στον φτωχό να πληρώνει το εισιτήριό του σε ένα κρατικό θέατρο, το οποίο δεν έχουμε. Τα μέλη της Βουλής, οι άρχοντες και οι λοιποί αξιωματούχοι, και οι δικαστές που επάνδρωναν τα δικαστήρια πληρώνονταν, αν και μέτρια, από δημόσια κονδύλια· και αυτά, ως έναν βαθμό, ήταν τα έσοδα από την Αυτοκρατορία. Φαίνεται αρκετά βέβαιο πως τον 4ο αι. οι Αθηναίοι πολίτες έπαιζαν μικρότερο ρόλο και οι μετανάστες (μέτοικοι) μεγαλύτερο στη βιοτεχνία και το εμπόριο της Αττικής, και ο λόγος δεν είναι το ότι οι Αθηναίοι ζούσαν περισσότερο από τη δουλειά, αλλά το ότι ζούσαν περισσότερο με έξοδα του κράτους.

Αυτό το πείραμα δημοκρατικής διακυβέρνησης είναι κάτι που δεν μπορεί να επαναληφθεί, εκτός κι αν κάποτε δημιουργηθούν ανεξάρτητα κράτη τόσο μικρά που να μπορούν να διανυθούν με περπάτημα δύο ημερών. Η αυτοπεποίθηση με την οποία οι Αθηναίοι έφτασαν στα λογικά της άκρα την επιθυμία τους να συμμετέχουν άμεσα και προσωπικά σε κάθε πλευρά της διακυβέρνησης, ακούγεται σχεδόν σαν μια σκόπιμη πρόκληση προς την αδυναμία της ανθρώπινης φύσης. Είναι δυνατό σε έναν ολόκληρο λαό να έχει τη σταθερή σοφία και τον σταθερό αυτοέλεγχο για να ρυθμίζει με σύνεση τις δικές του υποθέσεις; Μπορεί ένας λαός να ελέγξει μια αυτοκρατορία και τα οικονομικά της, χωρίς να γίνει διεφθαρμένος; Μπορεί να διεξαγάγει έναν πόλεμο; Ποιοι είναι οι πειρασμοί και οι κίνδυνοι που απειλούν μια δημοκρατία; Η Αθήνα παρέχει ένα σχεδόν εργαστηριακό πείραμα λαϊκής διακυβέρνησης· παρόλο που αυτό έγινε τόσο καιρό πριν και τόσο μακριά και σε μια γλώσσα που είναι τόσο νεκρή, ίσως αξίζει τον κόπο σήμερα να του δώσουμε κάποια προσοχή.